

શ્રી યશોવિજયજી
જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

1338

મહાભારત

અને

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

[એક તુલનાત્મક અભ્યાસ—‘ સ્વાધ્યાય ’ સાથે]

લેખક :
ઉપેન્દ્રરાય જયચંદભાઈ સાંડેસરા

સર્વવેદેષુ વા સ્નાનં સર્વભૂતેષુ ચાર્જવમ્ ।
ઉભે પતે સમે સ્યાતામાર્જવં વા વિશિષ્યતે ॥
આર્જવં ધર્મમિત્યાહુરધર્મો જિહ્વા ઉચ્યતે ।
આર્જવેનેહ સંયુક્તો નરો ધર્મેણ યુજ્યતે ॥

મ.ભા., અનુશાસન પર્વ, અધ્યાય ૧૪૨, શ્લો. ૨૬-૩૦

પ્રકાશક :

ડૉ. ભોગીલાલ જયચંદભાઈ સાંડેસરા
અ ખ્યા પ કે નિ વા સ, પ્ર તા પ ગં જ,
વડોદરા

આવૃત્તિ ૧ લી
પ્રત ૬૫૦

* *
*

ખં. સ. ૧૯૫૩
વિ. સં. ૨૦૦૬

મૂલ્ય રૂા. ૧-૨-૦

પ્રાપ્તિસ્થાન

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. રાવપુરા, વડોદરા
ગુર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ
સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, રતનપોળ-હાથીખાના, અમદાવાદ

મુદ્રક :

મુકુન્દકુમાર કેશવરામ શાસ્ત્રી,
વલ્લભ મુદ્રણાલય, ભદ્ર,
અમદાવાદ

સદ્ગત બહેન હસુમતીને

તિતિક્ષા કરેણુએ જે સર્વ અમૃત નિર્મલ.

પ્રસ્તાવના

ધર્મના ત્રણ મહાન ભારતીય અનુગમે—બ્રાહ્મણ (વૈદિક), જૈન અને બૌદ્ધ—માં અનેક વિચારો એકસરખી રીતે, કોઈ વખત એક જ શબ્દોમાં, તો કોઈ વખત ભાષા જુદી પણ અર્થ એક નીકળે એવી રીતે વ્યક્ત થયેલા છે. ખીજા બાજુ અનેક વિચારો એકબીજાનું ખંડન-કટલીક વખત તીવ્ર દ્વેષથી-કરતા પણ જોવામાં આવે છે.

જે વિચારોમાં સામાન્યતઃ એકતા છે તે વૃત્તશૈય, દયા, વ્રતનિષ્ઠા, અને (સર્વપ્રત્યે) સમભાવમાં છે.

અલગતાનું અને ખંડનાત્મક વલણ અનુગમેના દર્શનવિભાગ, કર્મકાંડ તથા તેના ટેકા માટેના હેતુવાદોમાં દેખાય છે.

ભારતીય અનુગમે આ દેશમાં જ જન્મ્યા અને વિકસ્યા તેથી સ્વાભાવિક રીતે વૃત્તશૈય, દયા, વ્રતનિષ્ઠા અને સમભાવના વિચારોનું પોષણ લગભગ એક જવા મૂળમાંથી એમને પ્રાપ્ત થયેલું છે. તથા અલગ દર્શનો, અને તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિઓ પણ વૃત્તશુદ્ધિ—આચારશુદ્ધિ માટે હોઈ વત્તા એછા અંશે મમત્વવાળા આચાર્યો અને અલગતામાં લાલ મેળવનાર અનુગામીઓ સિવાય, સામાન્ય પણે આર્જવયુક્ત પ્રજાવંતો ગમે તે અનુગમમાં કે પંથમાં હોવા છતાં લગભગ એક જવા વિચારો ધરાવતા હતા. એએને પોતે-પોતે અને પોતાનો અનુગમ—ખીજના સમાન, હીન, કે શ્રેષ્ઠ છે કે નહિ એજોવા કરતાં પોતે-પોતે અને પોતાનો અનુગમ—વૃત્તશુદ્ધિમાં કેટલા આગળ વધ્યા એ જોવું વધુ યોગ્ય લાગતું હતું, તેથી દરેકમાં રહેલું સારું ગ્રહણ કરવાની અને આપવાની પ્રવૃત્તિ સતત ચાલુ રહેતી હતી. માનવમનની સહજ ઉત્ક્રાંતિશીલતાને કારણે આ જ પણ એ ચાલુ છે. ભારતીય અનુગમેમાં તો આવી આપણે હોય જ, પરંતુ વિશ્વમાં પણ આવી પ્રવૃત્તિ હજારો વર્ષથી ચાલે છે. એનું એક ધણું સુંદર અને રસિક ઉદાહરણ મ.ભા. સ્ત્રીપર્વ અ. ૫ થી ૬માં આવતું ‘મધુગિન્દુ’ દૃષ્ટાંત છે. આ કથાનું જૈન રૂપાંતર સંઘદાસમણિકૃત ‘વસુદેવ-

હિંડી' (ઈ.સ. ની ૫ મી સદી)માં, ટિગમ્પર અમિતગસિતા 'ધર્મપરીક્ષા' ગ્રંથ (ખ.સ. ૧૦૧૭)માં, આચાર્ય હેમચન્દ્રના 'સ્થવિરાવત્તિ ચરિત' (૧૨ મી સદી)માં અને બીજા અનેક જૈન ગ્રંથોમાં આવે છે. આ કથાનાં ઔદ્ધ શ્વાંતરો 'અવદાનો'નાં ચિનાઇ અનુવાદો ઉપરથી મળ્યાં છે. એના ઉપરથી આ કથાએ ઔદ્ધ-ખ્રિસ્તી કથાગ્રંથ 'બારલામ અને જોઆસફ' (Barlaam & Josaph) તથા વિશ્વવિખ્યાત પ્રાણિકથાગ્રંથ 'કલિલગ્ન વ દમનગ' ('પંચનંત્ર' ના પહેલવી, ફારસી, સીરિયન અનુવાદોનું નામ) દ્વારા રસ્તો કર્યો હશે. યુરોપની લગભગ બધી ભાષાઓમાં આ ગ્રંથોના પહેલવી, અરબી કે સીરિયન અનુવાદોના અનુવાદો થયા. પી. રુકર્ટ (P. Ruckert) નામના જર્મને આ વિશે જર્મનમાં કવિતા લખી છે. જર્મનીમાં એકેએક બાળક પણ આ કાવ્ય દ્વારા ઉપરની કથાને જાણે છે. આમ દુનિયાની ઘણીખરી માનવપ્રજાઓમાં ફરેલી આ કથાએ બ્રાહ્મણો, ઔદ્ધો અને જૈનોની જેમ જ સમાન રીતે મુસ્લિમો, યાહુદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓનું ઊર્ધ્વાકરણ કરવામાં પોતાની સેવા આપેલી છે.

વળી 'બારલામ અને જોઆસફ'ની કથા તો ખ્રિસ્તીઓને એટલી પ્રિય લાગી અને આ બન્ને સંતો એમને એટલા આપ્ત થઈ પડ્યા કે એઓ ખરેખર થઈ ગયા છે તેમ જ મનાવા માંડ્યું. છેવટે રોમન કેથોલિક ચર્ચે તો ખ્રિસ્તી સંતોની નામાવલીમાં એમનું નામ પણ સામેલ કરી દીધું! (In the catalogus Sanctorum of Peter de Natalibus 1370). વસ્તુતઃ 'જોઆસફ' તે બીજા કોઈ નહિ પણ શુદ્ધતા પૂર્વાવતારોમાં કથાયેલ 'બોધિસત્ત્વ' છે. અરબી, સીરિયન અને પહેલવી લિપિઓમાં 'જ' અને 'બ' સમાન વંચાતા હોવાથી, 'બોધિસત્ત્વ' ધીરે ધીરે 'જોઆસફ' થઈને સત્તાવાર ખ્રિસ્તી સંત તરીકે સ્થાન પામ્યા છે!^૧

૧ Some Problems of Indian Literature by Dr. Winternitz, pp. 28 to 30, & pp. 65 to 67.

મનલગ કે અનેક પ્રવૃત્તિઓની જેમ ગુણુગ્રાહકતાની પ્રવૃત્તિ સતત કાર્યશીલ રહીને ચાલ્યા કરી છે. તેથી મૂળભૂત રીતે ‘આ શ્રી ઠાની’ એ કહેવું અતિ મુશ્કેલ છે. એટલું કહી શકાય કે સર્વ મનુષ્યોની આ સહિયારી શ્રી છે, જે વારસદારો વધે તેમ વધ્યા કરે છે.

આ પુસ્તકમાં એ સહિયારો શ્રીના એક નાના અંશને જોવાનો પ્રયત્ન છે. મહર્ષિ વેદવ્યાસ પ્રણીત કાવ્ય-ઘટિકાસ ‘મહાભારત’ અને તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીની અંતિમ દેશનાના ગ્રંથ ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’માંથી મળી શકેલા સરખા વિચારો દર્શાવતા શ્લોકોનો આમાં સ્વાધ્યાય સહિત સંગ્રહ કરેલો છે. અને અનુગમોમાં જે મૂળભૂત એકતા છે તેને દાર્શનિક આગત સાથે ભેગવ્યા વિના એના અદ્ય રેખાંકનનો આ પ્રયત્ન છે.

જો કે આ ગ્રંથમાં ઠાઈ બૌદ્ધ આગમમાંથી પદ્ધતિસર, સરખા વિચારો દર્શાવતા શ્લોકો કે ગાથાઓ વ્યવસ્થિત કરીને મૂકવામાં નથી આવ્યાં, પરંતુ એ મહાન અનુગમમાંથી મળેલા કેટલાક એક ખીજના પૂરક અને તેવા વિચારોને અને કથાઓને ‘સ્વાધ્યાય’માં સ્થાન આપ્યું છે. ‘જનકરાજ’ના સ્વાધ્યાય-લેખમાં મૂકેલી પાંચ ‘જનક’માં મળતી કથાઓ મુકાબલે જૈન કે વૈદિક (મ.ભા. માં આવતી) કથાઓ કરતાં વધુ કલાયુક્ત હોવા સાથે બૌદ્ધ, જૈન અને બ્રાહ્મણ એ ત્રણેની મૂળભૂત એકવાક્યતા પણ ખતાવે છે. એ જ પ્રમાણે ‘ધમ્મપદ’ની કેટલીક ગાથાઓ મ.ભા. અને ‘ઉત્તરાધ્યયન’ના શ્લોકો સાથે ખૂબ મળતી આવે છે, એ અને બીજા આનુષંગિક માહિતી નોંધી છે.

વળી હાલ જ્યારે નૂતન સમાજરચના તૈયાર થઈ રહી છે ત્યારે જૂની રચનામાં રહેલાં સનાતન, સ્વાસ્થ્યદાયી તત્ત્વો એમની મૂળભૂત એકવાક્યતા સહિત જોવામાં આવે તો, આધુનિક કાળમાં ઉત્પન્ન થતાં કેટલાંક ઘર્ષણ ઓછાં થાય, તથા પ્રાચીન કાળમાં થયેલાં ઘર્ષણો જેવાં ઘર્ષણ ફરીથી

થવાનો સંભવ ન રહે. એને પરિણામે નવીરચના વ્યાપક ધાર્મિક—ધારણ કરનાર, (પાલન કરનાર) —તત્ત્વોના ચિરંતન સંપર્કને પરિણામે વધુ સ્વસ્થ, કાર્યક્ષમ, દૃઢ અને સમાજહિતકારી બને. આ હેતુ નજર સમક્ષ રાખીને આ નાનો ગ્રંથ તૈયાર કરેલો છે.

મારી ભત્રીજી બહેન હસુમતી^૨ ગઇ સાલ દાઢી જવાથી, અચાનક માત્ર ૧૮ વર્ષની ઉંમરે પરલોકવાસી થઈ. એનો તરુણવયે થયેલો સ્વર્ગવાસ સર્વ કુટુંબીજનોને અતિ આકરો લાગ્યો. સાથે એનો અપ્રતિમ લાગતી તિનિદ્રા અને ઔદાર્યયુક્ત કરુણાના નિર્મલ ગુણોને નિવાપાંજલિ આપવા માટે ચિત્ત તલસી રહ્યું. આ અરસામાં મોટાભાઈએ કરેલો ‘ઉત્તરાર્ધચતુર્થ સૂત્ર’નો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. બીજી બાજુ હું છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ‘મહાભારત’નું વાચન-મનન કરું છું તે લક્ષ્યમાં રાખીને એક નિકટના સંબંધીએ સૂચવ્યું કે ઉ. અને મ.ભા. માં આવતા સમાન વિચારો કેંદ્રસ્થ રાખીને એક ‘સ્વાધ્યાય’ તૈયાર કરવો. મને એ વિચાર ગમ્યો, કારણ કે સદ્ગતને એ યોગ્ય શ્રાદ્ધાંજલિ થાય એમ લાગ્યું. સદ્ગત બહેન હસુમતી એના ગુણોથી શાંતિમાં છે, પણ આ ગ્રંથ દ્વારા અમને શાંતિ મળ્યા કરશે.

આ ગ્રંથમાં આપેલા સંસ્કૃત અને પાલિ શ્લોકોનો અનુવાદ મારા પ્રિય મુરબ્બી મોટાભાઈ ડૉ. ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા જેઠ અને તપાસી ગયા છે. અને અર્ધમાગધી શ્લોકોનો અનુવાદ તો એમણે જ કરી આપેલો છે. તદુપર ત આખું પુસ્તક એમણે નજર તળે કાઢેલું છે એની સપ્રેમ નોંધ ન લઉં તો યોગ્ય ન ગણાય.

પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ અને પ્રો. જિતેન્દ્ર જેટલીનો પણ અગત્યની મહિત્તી તથા સૂચનો માટે આભાર માનું છું.

ઉપેન્દ્રરાય જ સાંડેસરા

૨. ડૉ. ભોગીલાલ સંડેસરાની મોટી પુત્રી, સં. ૨૦૦૮ ના ફાગણ વદ ૮ ને કુખવાર, વા. ૧૬-૩-૫૨ ના રોજ અવસાન પામી.

સંદર્ભગ્રંથોની સૂચિ

૧ સંસ્કૃત

ઈશોપનિષદ

પાતાંજલ યોગસૂત્ર

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ

મહાભારત—ચિત્રશાલા પ્રેસની પં. નીલકંઠકૃત 'ભારતભાવદીપ' ટીકા
સાથેની આવૃત્તિ, ૬ ગ્રંથોમાં

મહાભારત—કુંભધોણીની આવૃત્તિનો અનુશાસનથી સ્વર્ગારોહણપર્વ વાળો
છંદોનો ગ્રંથ,

મહાભારત--ભાંડારકર ઓરિ. ઇન્સ્ટિટ્યૂટની મ.ભા. ની પ્રમાણભૂત ગણાતી
સમીક્ષિત વાચનાનાં કેટલાંક પુસ્તકો (Fascicules)

વાલ્મીકિ રામાયણ

વિષ્ણુસહસ્રનામ અને સન-સુમતીયનું શાંકરભાષ્ય

(The works of Sri Sankaracharya, Vol. 13)

૨ અર્ધમાગધી

આતુરપ્રત્યાખ્યાન

આચારાંગ સૂત્ર

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર—પં. હીરાલાલ હંસરાજ દ્વારા મુદ્રિત

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર—ડૉ. યાકોબીની વાચના

વસુદેવહિંડી--સંપાદકો: મુનિ ચતુરવિજયજી અને મુનિ પુણ્યવિજયજી

સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર—Edited by P. L. Vaidya

૩ પાલિ

જાતક Vol. VI, Edited by V. Fausboll, in Roman Script

ધમ્મપદ (મૂળ અને અંગ્રેજી અનુવાદ)—Edited by P. L. Vaidya

ધમ્મપદ (મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ)--સંપાદકો: શ્રી. ધર્માનંદ કોસંબી

અને શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાણક

૪ અંગ્રેજી

Dynasties of Kali Age by Pargiter

The Great Epic of India by Prof. Hopkins

History of Indian Literature, Vol. I & II

by Dr. Winternitz

The Jataka Vol. VI-Translation by Cowell

Sacred Books of the East, Vol. XLV

(Uttaradhyayana Sutra & Sutrakritanga Sutra)

Translated by H. Jacobi

Some Problems of Indian Literature

by Dr. Winternitz

Valmiki Ramayan, Translation by Griffith

૫ ગુજરાતી

અનાસક્તિ યોગ—ગીતાનો અનુવાદ, મ. ગંધીજી

આપણો ધર્મ—ડૉ. આનન્દશંકર દ્રુવ, ૩ જી આવૃત્તિ

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર—અનુવાદક ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા

જીવનશોધન—શ્રી કિ. ઘ. મશરુવાળા

જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત—ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા

જૈન દષ્ટિએ અક્ષયર્થવિચાર—પં. સુખલાલજી અને પં. બેચરદાસ

પંચતંત્ર—અનુવાદક ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા

બુદ્ધચરિત—શ્રી. ધર્માનન્દ કોસંખી, ૨જી આવૃત્તિ

બુદ્ધલીલા—શ્રી. ધર્માનન્દ કોસંખી, ૨જી આવૃત્તિ

મહાભારત—સાત અંથોમાં અનુવાદ, પ્રકાશક : સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

વસુદેવહિંદી—અનુવાદક ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા

વાલ્મીકિ રામાયણ—એ અંથોમાં અનુવાદ

પ્રકાશક : સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતારહસ્ય—શ્રી. બાળ ગંગાધર દિળકના મરાઠી અંથનો અનુવાદ

૬ કોશ

પાર્શ્વ-સદ્-મહાશ્વેત્ર (પ્રાકૃત-કિંતી શબ્દકોશ)

-પં. હરગોવિન્દદાસ ત્રિ. શેઠ

Sanskrit - English Dictionary

by Sir M. Monier - Williams, II Edition

ગીતાપદાર્થકોશ - મ. ગાંધીજી

સંક્ષેપ-સૂચિ

અ. }	ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનો આધાર હોય ત્યાં 'અધ્યયન,' એ સિવાય
અ. }	'અધ્યાય'
અનુ.	મહાભારત - અનુશાસનપર્વ
અયો.	વાલ્મીકિ રામાયણ - અયોધ્યાકાંડ
આદિ.	મહાભારત - આદિપર્વ
આશ્વ.	,, - આશ્વમેધિકપર્વ
ઉ.	ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર
ઉ.અનુ.	,, ,, અનુવાદ
ઉત્તર.	વાલ્મીકિ રામાયણ - ઉત્તરકાંડ
ઉદ્યોગ.	મહાભારત - ઉદ્યોગપર્વ
દ્રોણ.	મહાભારત - દ્રોણપર્વ
ધ. પ.	ધર્મપદ (ગુજરાતી અનુવાદ સાથેનું. સંપાદકો : શ્રી. કોસંખી અને શ્રી. પાઠક)
આત્ર.	વાલ્મીકિ રામાયણ - આત્રકાંડ
બુ. ચ.	બુદ્ધચરિત, ૨ જી આવૃત્તિ (ધર્માનન્દ કોસંખી કૃત)
બૃ. ઉ.	બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ
ભ. ગીતા કે ગીતા	મહાભારત - ભગવદ્ગીતા
ભીષ્મ.	,, - ભીષ્મપર્વ
મ.	મન્ત્ર

મં.ભા. મહાભારત

વન. „ - વનપર્વ

વા. રામાયણ વાલ્મીકિ રામાયણ

વિ. સ. મહાભારત - વિષ્ણુમહાસનામ સ્તોત્ર

શાંતિ. „ - શાંતિપર્વ

સ્ત્રી. , - સ્ત્રીપર્વ

સ્વર્ગી. „ સ્વર્ગારોહણપર્વ

MWD. Sanskrit - English Dictionary by M.
Monier Williams, II Edition.

> } (અ) (વંશકથનમાં) એનો પુત્ર.
 } (જ) (વાગ્વ્યાપારમાં) તદ્ભવ શબ્દનો મૂળભૂત શબ્દ
આ પુસ્તકમાં ચિત્રશાલા પ્રેસની મ.ભા.ની આવૃત્તિમાંથી અને
પ્રો. યાકોબીની વાચનામાંથી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાંના શ્લોકો વગેરેના
આધાર લીધા છે. ગુજરાતી અનુવાદના આધારો ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાના
ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના અનુવાદમાંથી લીધા છે.

અનુક્રમશિકા

	પૃષ્ઠ	સ્વાધ્યાય-પૃષ્ઠ
પ્રસ્તાવના	૬	...
સંદર્ભગ્રંથોની સૂચિ	૯	...
સંક્ષેપ સૂચિ	૧૧	...
૧ મૃત્યુ	૪-૫	૫૦
૨ તૃષ્ણા	૧૦-૧૧	૫૭
૩ બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ	૧૮-૧૯	૫૮
૪ યજ્ઞ	૩૪-૩૫	૬૬
૫ સ્નાન	૩૮-૩૯	૬૮
૬ અપ્રમાદ	૪૦-૪૧	૬૯
૭ જનકરાજ	૪૨-૪૩	૭૨
૮ જીવકાય	૪૪-૪૫	૮૧
૯ આત્મવિજય	૪૬-૪૭	૮૨
૧૦ લેસ્યા (વર્ણ)	૪૮-૪૯	૮૪
પરિશિષ્ટ ૧	...	૮૬
પરિશિષ્ટ ૨	...	૮૮
સૂચિ	...	૮૯

શુદ્ધિપત્રક

પાત્રું	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦	૮	(અનુ. અ. ૧૩-૩૬)	(અનુ. અ ૧૩-૪૬)
૧૫	૫	સાલસિં ॥	સોલસિં ॥
૧૫	૧૪	સાચાં ચરિત્રોની	સાચા ચારિત્રીની (= ચારિત્ર્યશીલ વ્યક્તિની)
૧૯	૫	સોયઈ ।	સોયઈ
૧૯ કૂટનોટ નં ૧	ની નીચે	ઢોંસમાં (અનુસંધાન પૃ. ૨૧ ઉપર)	એમ ઉમેરો
૨૧	૯	કાયવક્ષેણ	કાયવક્ષેણ ।
૨૨	૧૬	પ્રિષ્ઠિત	પ્રતિષ્ઠિત
”	૧૯	દેવે	દેવે
૨૩	૪	અર્કિચળં ।	અર્કિચ્ચળં ।
૨૯	૧૨	બાલાણ	બાલાણ
૩૭	૩	સંજમ	સંજમ
૬૪	૨૩	ઉદ્યોગ. ૩૬	ઉદ્યોગ. ૩૮-૬

મહાભારત
અને
ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

મહાભારત

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।
દેવીં સરસ્વતીં ચૈવ તતો જયમુદીરયેત્ ॥

નારાયણ, નરોત્તમ નર, અને દેવી સરસ્વતીને નમસ્કાર કરીને 'જય'નો (ધર્મના મન્યુ ઉપરના જયનું જેમાં કથન છે તેવા મહાભારતનો) પ્રારંભ કરીએ.

૧. મન્યુ = પરોત્કર્ષ દેખીને થતો ઈર્ષ્યાસમુત્થિત ક્રોધ, અને દૈન્ય શોક અસૂયા આદિ લાગણીઓ (મ. ભા. આદિ. ૧-૧૧૦, ૧૧૧, ૧૩૪, ૨૪૩; આદિ. ૨-૧૩૭ તથા એ શ્લોકો ઉપર પં. નીલકંઠની ટીકા)

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

નમો સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ ।

૧શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરને નમસ્કાર.

-
૧. (૧) શ્રમણુ = તપસ્વી, સાધુ.
(૨) સમતાથી 'શ્રમણુ' થાય છે. (ઉ. ૨૫-૩૨)
(૩) સમચર્યાથી શ્રમણુ (સમણ) કહેવાય છે. (ધમ્મપદ :
બ્રાહ્મણવચ્ચો ૩૮૮-૬)
(૪) શ્રમણઃ = સર્વ અવિવેકીઓને સંતાપે છે-શ્રમ આપે છે-
તે શ્રમણુ. (ભગવાન વિષ્ણુનું એક નામ. વિ. સ. શાંકર-
ભાષ્ય ૧૦૪; મ. ભા. અનુ. ૧૪૬-૧૦૪)

૧. મૃત્યુ

તં પુત્રપશુસંપન્નં વ્યાસક્તમનસં નરમ્ ।

સુપ્તં વ્યાગ્રો મૃગમિવ મૃત્યુરાદાય ગચ્છતિ ॥ (શાંતિ. અ. ૧૭૫-૧૮)

સશ્ચિન્વાનકમેવૈનં કામાનામવિતૃપ્તકમ્ ।

વ્યાગ્રઃ પશુમિવાદાય મૃત્યુરાદાય ગચ્છતિ ॥ (શાંતિ. અ. ૧૭૫-૧૯)
(અહ્ય પાઠાન્તરે શાંતિ. ૨૭૭-૧૭ થી ૧૯ માં)

વળી શાંતિ. ૧૭૫/૧૩, ૨૭૭/૧૬ માં અને ૩૨૧/૨૦ માં

આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનો પાઠ છે : વૃક્ષીવોરણમાસાદ્ય મૃત્યુરાદાય ગચ્છતિ ।

મૃતં પુત્રં દુઃસ્વપુષ્ટં મનુષ્યા
ઉત્ક્ષિપ્ય રાજન્ સ્વગૃહાન્નિર્હરન્તિ ।

તં મુક્તકેશાઃ કરુણં રુદન્તિ

ચિતામધ્યે કાષ્ઠમિવ ક્ષિપન્તિ ॥ (ઉદ્યોગ. અ. ૪૦-૧૫)

તે પુત્રપશુસંપન્ન અને વ્યાસકૃત ચિત્તવાળા મનુષ્યને,
ઊંઘતા મૃગને જેમ વાઘ ઉઠાવી જાય તેમ, મૃત્યુ ઉપાડીને
ચાલતું થાય છે. ૧

અનેકવિધ સંચય કરનાર અને વિષયવાસનાઓથી અતૃપ્ત
રહેલા એને, વાઘ જેમ પશુને ઉઠાવી જાય તેમ, મૃત્યુ ઉપાડીને
ચાલતું થાય છે. ૨

(પાઠાન્તરમાં જણાવેલા શ્લોકાર્ધનો અર્થ : માદા વરુ
જેમ ઘેટાને ઉપાડી જાય છે તેમ મૃત્યુ ઉપાડીને ચાલતું થાય છે.)

દુઃખ વેઠીને પુષ્ટ કરેલા (પણ પછી) મરી ગયેલા પુત્રને
મનુષ્યો ઉપાડીને પોતાના ઘેરથી દૂર લઈ જાય છે; (પછી)
એઓ છૂટા કેશ રાખીને કરુણ રુદન કરે છે, (પણ છેવટે તો)
ચિતામાં લાકડાંની જેમ જ એને—પુત્રને નાખી દે છે. ૩

૧. મૃત્યુ

જહેહ સીહો વ મિયં ગહાય મચ્ચૂ નરં નેહ હુ અન્તકાલે ।
ન તસ્સ માયા વ પિયા વ માયા કાલમ્મિ તમ્મંસહરા ભવંતિ ॥

(અ. ૧૩-૨૨)

ન તસ્સ દુક્કં વિભયન્તિ નાહો, ન મિત્તવગ્ગા ન સુયા ન બંધવા ।
एको सयं पच्चण्होइ दुक्कं, कत्तारमेव अणुजाइ कम्मं ।

(અ. ૧૩-૨૩)

જેમ સિંહ મૃગને લઈ જાય તેમ મૃત્યુ મનુષ્યને અંતકાળે
લઈ જાય છે. માતા અથવા પિતા અથવા ભાઈ એના એક
અંશનું પણ રક્ષણ કરી શકતાં નથી. ૧

સગાંસંબંધી મિત્રવર્ગ પુત્રો અને બાંધવો એના દુઃખમાં
ભાગ પાડતાં નથી; એ પોતે એકલો જ દુઃખનો અનુભવ કરે
છે. કર્તાની પાછળ જ કર્મ જાય છે. ૨

અન્યો ધનં પ્રેતગતસ્ય શુદ્ધક્તે

વયાંસિ ચાગ્નિશ્ચ શરીરધાતૂન્ ।

દ્વાભ્યામયં સહ ગચ્છત્યમુત્ર

પુણ્યેન પાપેન ચ વેષ્ટયમાનઃ ॥ (ઉદ્યોગ. અ. ૪૦-૧૬)

ઉત્સૃજ્ય વિનિવર્તન્તે જ્ઞાતયઃ સહૃદઃ સુતાઃ ।

અપુષ્પાનફલાન્વૃક્ષાન્ યથા તાત પતત્રિણઃ ॥ (ઉદ્યોગ. અ. ૪૦-૧૭)

અગ્રૌ પ્રાસ્તં તુ પુરુષં કર્માન્વેતિ સ્વયં કૃતમ્ ।

તસ્માત્તુ પુરુષો યત્નાદ્ધર્મં સંચિનુયાચ્છનૈઃ ॥ (ઉદ્યોગ. અ. ૪૦-૧૮)

અનુગમ્ય વિનાશાન્તે નિવર્તન્તે હ બાન્ધવાઃ ।

અગ્રૌ પ્રક્ષિપ્ય પુરુષં જ્ઞાતયઃ સુહૃદસ્તથા ॥ (શાંતિ. અ. ૩૨૧-૭૪)

મરણ પામેલાનું ધન બીજા ભોગવે છે, પક્ષીઓ અને અગ્નિ એના શરીરની (સપ્ત) ધાતુઓને ખાય છે, (મરનાર તો) પછી પુણ્ય અને પાપ એ બેથી વીંટાઈને એમની સાથે (પરવૈક્રમાં) જાય છે. ૪

સંબંધીઓ, સુહૃદો અને પુત્રો, કૃણ કૂલ વિનાના ઝાડને પક્ષીઓ ત્યજી દે છે તેમ, (મૃતદેહને) છોડીને પાછાં વળે છે. ૫

અગ્નિમાં નાખેલા પુરુષની પાછળ એનું સ્વયંકૃત કર્મ —પોતે કરેલું કર્મ જાય છે, માટે પુરુષે ચત્તનપૂર્વક ધીરે ધીરે ધર્મનો સંચય કરવો. ૬

(મનુષ્યનું) મૃત્યુ થયા પછી એના બાંધવો સંબંધીઓ અને સુહૃદો એની પાછળ પાછળ (સ્મશાન સુધી) જઈને પુરુષને અગ્નિમાં ફેંકી પાછા વળે છે. ૭

ચેષ્ઠા દુપયં ચ ચઉષ્યં ચ
 સ્વેતં ગિહં ધણધન્નં ચ સન્નં ।
 સકમ્મબીઓ અવસો પયાહ
 પરં ભવં સુંદરં પાવગં વા ॥ (અ. ૧૩-૨૪)

તં એકં તુચ્છસરીરગં સે
 ચિર્દિગયં દહિય ઉ પાવગેણં ।
 મજ્જા ય પુત્તાવિ ય નાયઓ ય
 દાયરમન્નં અણુસંકમન્તિ ॥ (અ. ૧૩-૨૫)
 અચ્ચેહ કાલો તૂરન્તિ રાહઓ
 ન યાવિ ભોગા પુરિસાણ નિચ્ચા ।
 ઉવિચ્ચ ભોગા પુરિસં ચયન્તિ
 દુમં જહા સ્વીણફલં વ પક્ખી ॥ (અ. ૧૩-૩૧)

દ્વિપદ અને ચતુષ્પદ, ક્ષેત્ર અને ગૃહ તથા સર્વ ધન-
 ધાન્યનો ત્યાગ કરીને માત્ર પોતાના કર્મ સહિત એ સુંદર
 અથવા અસુંદર પરણવમાં જાય છે. ૩

(મૃત્યુ થયા બાદ) એ તુચ્છ શરીરને ચિતામાં અગ્નિથી
 બાળીને બાચાં પુત્રો અને સંબંધીઓ બીજા પાલકની પાસે
 જાય છે. ૪

કાળ વીતે છે અને રાત્રિઓ ત્વરાપૂર્વક ચાલી જાય છે.
 મનુષ્યોના કામલોગ પણ નિત્ય નથી. ક્ષીણ થયેલા ક્ષણવાળા
 વૃક્ષને પક્ષીઓ ત્યજીને જાય તેમ લોગો પણ આવીને પછી
 પુરુષનો ત્યાગ કરે છે. ૫

પુત્ર ઉવાચ ।

एवमभ्याहते लोके समन्तात् परिवारिते ।
अमोघासु पतन्तीषु किं धीर इव भाषसे ॥
पितोवाच ।

कथमभ्याहतो लोकः केन वा परिवारितः ।
अमोघाः काः पतन्तीह किं नु भीषयसीव माम् ॥
पुत्र उवाच ।

मृत्युनाऽभ्याहतो लोको जरया परिवारितः ।
अहोरात्राः पतन्त्येते ननु कस्मान्न बुध्यसे ॥

(શાંતિ. અ. ૧૭૫-૭ થી ૯ અને અ. ૨૭૭-૭ થી ૯)

પુત્રે કહ્યું :

આરે બાજુથી ઘેરાયેલા આ લોક ઉપર (મૃત્યુનો) પ્રહાર થાય છે અને અમોઘ^૧ (આયુષ્ય હરણ કરવામાં અમોઘ રાત્રિ દિવસો) પડે છે, છતાં તમે ધીર પુરુષની પેઠે કેમ બોલો છો ? ૮

પિતાએ કહ્યું :

લોક ઉપર કોણ પ્રહાર કરે છે અને એ કોનાથી ઘેરાયેલો છે ? અમોઘ^૧ શું પડે છે ? તું મને આમ શા માટે બિવડાવે છે ? ૯

પુત્રે કહ્યું :

લોક ઉપર મૃત્યુ પ્રહાર કરે છે અને એ જરાથી ઘેરાયેલો છે, દિવસ અને રાત પડે છે, એ કેમ બાણતા નથી ? ૧૦ (૧૦)

૧. અહીં 'અમોઘ'નો અર્થ 'રાત્રિ દિવસ' કયો છે તે નીચેના ક્રમાંક શ્લોક ૧૦ (શાંતિ. ૧૭૫/૬) ના પાઠના આધારે છે. આ પછીના મ. ભા. શાંતિ. ૧૭૫/૧૦ માં શ્લોકમાં માત્ર 'અમોઘ રાત્રિ'ઓ નો જ ઉલ્લેખ છે.

(પુત્રે) અબ્માહયંમિ લોગંમિ સન્વઓ પરિવારિણ ।

અમોહાહિં પડન્તીહિં ગિહંસિ ન રહં લભે ॥

(પિતા) કેળ અબ્માહઓ લોગો કેળ વા પરિવારિઓ ।

કા વા અમોહા વુત્તા જાયા ચિંતાવરો હુમે ॥

(પુત્રે) મચ્ચુણાઽબ્માહઓ લોગો જરાણ પરિવારિઓ ।

અમોહા રયણી વુત્તા એવં તાય વિજાણહ ॥

(અ. ૧૪-૨૧ થી ૨૩)

(પુત્રો બોલ્યા :) “ ચારે કારથી ઘેરાયેલા આ લોક ઉપર (મૃત્યુનો) પ્રહાર થાય છે, અને ^૧અમોઘ (આયુષ હરણ કરવામાં અમોઘ રાત્રિઓ) પડે છે, આમ અમે ગૃહ-વાસમાં આનંદ પામતા નથી. ”

૬

(પિતાએ કહ્યું :) “ લોક ઉપર કોણ પ્રહાર કરે છે અને એ કેનાથી ઘેરાયેલો છે ? અમોઘ કેને કહે છે ? હે પુત્રો ! આ બાણવાને હું આતુર છું. ”

૭

(પુત્રો બોલ્યા :) “ લોક ઉપર મૃત્યુ પ્રહાર કરે છે અને એ જરાથી ઘેરાયેલો છે. અમોઘ રાત્રિને કહી છે. હે પિતા ! આ પ્રમાણે તમે બાણો. ”

૮ (૮)

૧. અહીં ‘અમોઘ’નો અર્થ ‘રાત્રિ’ કરી છે તે નીચેના ક્રમાંક શ્લોક ૮ (ઉ. અ. ૧૪/૨૩) ના આધારે છે.

૨. તૃષ્ણા

યતૃથિવ્યાં વ્રીહિર્યં હિરણ્યં પશવઃ સ્ત્રિયઃ ।

સર્વં તન્નાલમેકસ્ય તસ્માદ્વિદ્વાઞ્છમં ચરેત્ ॥ (અનુ. અ ૧૩-૪૪)

(આવા શ્લોકો અદ્ય પાઠાન્તર સાથે આદિ. ૮૫-૧૩, ઉદ્યોગ. ૩૬-૮૫, અને દ્રોણ. ૬૩-૮ માં છે.)

ન તલ્લોકે દ્રવ્યમસ્તિ યલ્લોકં પ્રતિપૂરયેત્ ।

સમુદ્રકલ્પઃ પુરુષો ન કદાચન પૂર્યતે ॥ (અનુ. અ. ૧૩-૩૬)

ધ્યાયતો વિષયાન્ પુન્સઃ સન્નસ્તેષપજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥

(ભીષ્મ. અ ૨૬-૬૨, ગીતા. અ. ૨-૬૨)

પૃથ્વી ઉપર જેટલાં ડાંગર થવ સુવર્ણ પશુઓ અને સ્ત્રીઓ છે તે સર્વ એક મનુષ્યને સંતોષવા પૂરતાં નથી, માટે વિદ્વાને શમ—સંતોષ રાખવો. ૧

આ લોકમાં એવો કોઈ પદાર્થ નથી, જે જગતને—એની તૃષ્ણાને—પરિપૂર્ણ કરે. પુરુષ તો સમુદ્રકલ્પ—સમુદ્ર જેવો છે, એ કદી પૂર્ણ થતો નથી. ૨

વિષયોનું ધ્યાન કરનાર પુરુષને એમાં સંગ—આસક્તિ થાય છે, સંગમાંથી કામ—કામના ઉત્પન્ન થાય છે, કામમાંથી (એ દુષ્પૂર હોવાથી) ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

૨. તૃષ્ણા

પૃથ્વી સાલી જવા ચેવ હિરણ્ણં પસુભિસ્સહ ।
 પડિપુણ્ણં નાલમેગસ્સ ઇહ વિજ્ઞા તવં ચરે ॥ (અ. ૧-૪૯)
 કસિણં પિ જો ઇમં લોયં પડિપુણ્ણં દલેજ્ઞ ઇક્કસ્સ ।
 તેણાવિ સે ન સંતૂસે ઇહ દુપ્પુરણં ઇમે આયા ॥ (અ. ૮-૧૬)

(આવો બીજો શ્લોક અ. ૬-૪૮ છે.)

રૂઢે અતિત્તે ય પરિગ્ગહમ્મિ
 સત્તોવસત્તો ન ઉવેહ તુટ્ઠિં ।
 અતુટ્ઠિદોસેણ દુહી પરસ્સ
 લોભાવિલે આયયઈ અદત્તં ॥ (અ. ૩૨-૨૯)

ચોખા યવ સુવર્ણ અને પશુઓ સહિત પૃથ્વી એ બધું
 એક મનુષ્યને સંતોષવા માટે પૂરતું નથી એમ સમજીને
 તપશ્ચર્યા કરવી. ૧

કોઈ આ પરિપૂર્ણ જગત એક માણસને આપી દે તોપણ
 એનાથી સંતુષ્ટ થાય નહિ. આ જીવ એટલો દુષ્પૂર છે. ૨

૩૫થી અતૃપ્ત અને પરિચ્છેદમાં આસક્ત જીવ તુષ્ટિ પામતો
 નથી. (આ) અતુષ્ટિના દોષથી દુઃખી થયેલો તથા લોભથી
 મલિન તેવો એ અદત્ત—નહિ અપાયેલી અન્યની વસ્તુ પણ લેવા
 માંડે છે. ૩

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥

(ભીષ્મ. અ. ૨૬-૬૩, ગીતા. અ. ૨-૬૩)

બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ સઙ્ગં ત્યક્ત્વા કરોતિ યઃ ।

લિપ્યતે ન સ પાપેન પદ્મપત્રમિવામ્ભસા ॥

(ભીષ્મ. અ. ૨૯-૧૦, ગીતા. અ. ૫-૧૦)

કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ।

યોગિનઃ કર્મ કુર્વન્તિ સઙ્ગં ત્યક્ત્વાઽઽત્મશુદ્ધયે ॥

(ભીષ્મ. અ. ૨૯-૧૧, ગીતા. અ. ૫-૧૧)

ક્રોધથી સંમોહ--મૂઠતા થાય છે, સંમોહમાંથી સ્મૃતિ-
વિભ્રમ થાય છે--જ્ઞાન ભૂલી જવાય છે, સ્મૃતિભ્રંશથી બુદ્ધિનો
નાશ થાય છે, (અને) બુદ્ધિનાશથી એ નાશ પામે છે. (બુદ્ધિ
ન હોવાથી મૂએલા સમાન બને છે.) ૪

જે (મનુષ્ય) સંગ--આસક્તિ ત્યજીને કર્મો પ્રહાર્પણ
કરીને વર્તે છે તે પાણીમાં રહેલા કમલપત્રની જેમ પાપથી
દેવાતો નથી. ૫

કાયાથી, મનથી, બુદ્ધિથી કે કેવળ ઇન્દ્રિયોથી પણ યોગીઓ
સંગ ત્યજીને આત્મશુદ્ધિ--ચિત્તશુદ્ધિ માટે કર્મ કરે છે. ૬

તજ્ઞાભિભૂયસ્સ અદત્તહારિણો

રૂઘે અતિત્તસ્સ પરિગ્રહે ય ।

માયામુસં વડુઙ્ગ લોભદોસા

તત્થાવિ દુક્ખા ન વિમુચ્છઈ સે ॥ (અ. ૩૨-૩૦)

મોસસ્સ પચ્છા ય પુરત્થઓ ય

પયોગકાલે દુહી દુરન્તે ।

એવં અદત્તાણિ સમાયયન્તો

રૂઘે અતિત્તો દુહિઓ અણિસ્સો ॥ (અ. ૩૨-૩૧)

રૂઘે વિરત્તો મણુઓ વિસોગો

एएण દુક્ખોહપરંપરેણ ।

ન લિપ્પણ ભવમજ્ઞે વિ સન્તો

જલેણ વા પોક્કવરિણીપલાસં ॥ (અ. ૩૨-૩૪)

તૃષ્ણાથી આકાન્ત થયેલા અને અદત્ત દેનાર, રૂપથી અને પરિશ્રદ્ધથી અતૃપ્ત જીવનાં માયા અને જ્ઠ, લોભના દોષને કારણે, વૃદ્ધિ પામે છે તોપણ એ દુઃખમાંથી મુક્ત થતો નથી. ૪

જ્ઠ બોલ્યા પછી, પહેલાં અને (જઠના) પ્રયોગકાળમાં એ અત્યંત દુઃખી થાય છે. એ પ્રમાણે અદત્ત ગ્રહણ કરનાર અને રૂપમાં અતૃપ્ત તેવો એ દુઃખી અને અસહાય રહે છે. ૫

રૂપથી વિરક્ત મનુષ્ય શોકરહિત છે; સંસારમાં રહેવા છતાં, જળમાંના કમળપત્રની જેમ, આ દુઃખપરંપરાથી એ લેપાતો નથી. ૬

યા દુસ્ત્યજા દુર્મતિભિર્યાં ન જીર્યતિ જીર્યતઃ ।

યોઽસૌ પ્રાણાન્તિકો રોગસ્તાં તૃષ્ણાં ત્યજતઃ સુખમ્ ॥

(શાંતિ. અ. ૧૭૪-૫૫)

(આ શ્લોક આદિ. ૮૫-૧૪, શાંતિ. ૨૭૬-૧૨, અને અનુ. ૭-૨૧ આ ઠેકાણે છે.)

યચ્ચ કામસુખં લોકે યચ્ચ દિવ્યં મહત્સુખમ્ ।

તૃષ્ણાક્ષયસુખસ્યૈતે નાર્હતઃ ષોડશીં કલામ્ ॥ (શાંતિ. અ. ૧૭૪-૪૬)

(આ શ્લોક શાંતિ. ૧૭૭-૫૧, અને શાંતિ. ૨૭૬-૬ માં છે.)

બાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિન્દત્યાત્મનિ યત્સુખમ્ ।

સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષય્યમશ્નુતે ॥

(મીષ્મ. અ. ૨૯-૨૧, ગીતા. અ. ૫-૨૧)

જે દુર્મતિ(વાળા પુરુષો) વડે દુસ્ત્યજ છે, જે પુરુષ જીર્ણ થાય તોપણ જીર્ણ થતી નથી, જે પ્રાણાન્તિક રોગ જેવી છે, તે તૃષ્ણાને ત્યજવાથી સુખ (મળે) છે. ૭

જગતમાં જે કામસુખ—વિષયસુખ છે અને સ્વર્ગનું જે મહાન સુખ છે તે તૃષ્ણાક્ષયથી મળતા સુખની સોળમી કળાને (પણ) યોગ્ય નથી. ૮

બાહ્ય વિષયોમાં અનાસક્ત પુરુષ અંતરમાં જે સુખ પ્રાપ્ત કરે છે તે અક્ષય આનંદ બ્રહ્મપરાયણ પુરુષ પ્રાપ્ત કરે છે. (અનાસક્ત રહી કર્મ કરવાં અને બ્રહ્મપરાયણ રહેવું એ બન્ને એક જ વસ્તુને નીરખવાની બે દૃષ્ટિઓ છે.) ૯

દુપસ્ત્રિચયા ઇમે કામા નો સુજ્જહા અધીરપુરિસેહિ ।
અહ સન્તિ સન્વયા સાહૂ જે તરન્તિ અતરં વણિયા વા ॥

(અ. ૮-૬)

માસે માસે તુ જો બાલો કુસગ્ગેનં તુ મુજ્જણ ।
ન સો સક્કવાયધમ્મસ કલં અગ્ગહ સોલસિં ॥

(અ. ૯-૪૪)

સહ્લં કામા વિસં કામા કામા આસીવિસોવમા ।
કામે ય પત્થેમાણા અકામા જન્તિ દોગ્ગહં ॥

(અ. ૯-૫૩)

આ દુસ્તય કામભોગોનો ત્યાગ અધીર પુરુષો સહેલાઈથી કરી શકતા નથી. સુષ્પત સાધુઓ એ દુસ્તર કામભોગોને, વણિકો દુસ્તર સમુદ્રને પાર જાય છે તેમ, તરી જાય છે. ૭

કોઈ મૂર્ખ જન માસે માસે માત્ર કુશના અગ્રભાગ જેટલું ભોજન કરે તે (પણ) સાચાં ચરિત્રોની સોળમી કળાને પાત્ર નથી. ૮

કામભોગો શલ્ય છે, કામભોગો વિષ છે, અને કામભોગો ઝેરી નાગ જેવા છે. કામભોગોની પ્રાર્થના કરતા જીવો એઓને પામ્યા વિના દુર્ગતિમાં જાય છે. ૯

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥

(મીષ્મ. અ. ૨૯-૨૨, ગીતા. અ. ૫-૨૨)

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥

(મીષ્મ. અ. ૨૯-૨૩, ગીતા. અ. ૫-૨૩)

જે સ્પર્શજન્ય ભોગો છે તે દુઃખનું ઉત્પત્તિકારણ છે.
હે કૌન્તેય ! એ આદિ અને અંતવાળા છે; સમજદાર એમાં
રાચતો નથી. ૧૦

શરીર છૂટે તે પહેલાં આ લોકમાં જે કામ અને ક્રોધથી
ઉત્પન્ન થયેલા વેગને સહન કરી શકે તે યુક્ત છે—યોગી છે,
(અને) એ સુખી છે. ૧૧ (૨૧)

મુહું મુહું મોહગુણે જયન્તં
 અણેગરૂવા સમણં ચરન્તં ।
 ફાસા ફુસન્તી અસમઞ્જસં ચ
 ન તેસિ મિક્ખૂ મળસા પડસ્સે ॥ (અ. ૪-૧૧)
 મન્દા ય ફાસા બહુલોહણિજ્ઞા
 તહ્પગારેસુ મળં ન કુજ્ઞા ।
 રમ્મિવજ્જ કોહં વિળણ્ણ માણં
 માયં ન સેવેજ્જ પહેજ્જ લોહં ॥ (અ. ૪-૧૨)

મોહના ગુણે ઉપર વારંવાર વિજય મેળવતાં વિચરતા
 અમણને અનેક પ્રકારના બાહ્ય સ્પર્શો—વિષયાદિ અસમઞ્જસપણે
 સ્પર્શ કરે છે, પણ એઓને વિશે ભિક્ષુ પોતાનું મન દૂષિત
 ન થતા દે.

૧૦

મંદ મંદ બાહ્ય સ્પર્શો બહુ લોભાવનારા હોય છે, પણ
 એવા પ્રકારના એ સ્પર્શોમાં મન ન કરવું. ક્રોધને દબાવવો,
 માનને દૂર કરવું, કપટ છોડી દેવું, અને લોભનો ત્યાગ કરવો.

૧૧ (૧૬)

૩. પ્રાક્ષણ અને શ્રમણ

ક્રોધઃ શત્રુઃ શરીરસ્થો મનુષ્યાણાં દ્વિજોત્તમ ।
 યઃ ક્રોધમોહૌ ત્યજતિ તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥
 યો વદેદિહ સત્યાનિ ગુરું સન્તોષયેત ચ ।
 હિંસિતશ્ચ ન હિંસેત તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥
 જિતેન્દ્રિયો ધર્મપરઃ સ્વાધ્યાયનિરતઃ શુચિઃ ।
 કામક્રોધૌ વશે યસ્ય તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥
 યસ્ય ચાત્મસમો લોકો ધર્મજ્ઞસ્ય મનસ્વિનઃ ।
 સર્વધર્મેષુ ચ રતસ્તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥

(વન. અ. ૨૦૬-૩૨થી ૩૬)

૧ હે દ્વિજોત્તમ! ક્રોધ મનુષ્યોના શરીરમાં રહેલો શત્રુ છે. જે ક્રોધ અને મોહને ત્યજે છે તેને દેવો પ્રાક્ષણ જાણે છે. ૧

જે આ લોકમાં સત્ય બોલે છે, ગુરુને સંતોષે છે, પોતાની હિંસા કરવામાં આવ્યા છતાં સામી હિંસા કરતો નથી, તેને દેવો પ્રાક્ષણ જાણે છે. ૨

જે જિતેન્દ્રિય, ધર્મપરાયણ, સ્વાધ્યાયમાં નિરત—ભિંડો રસ લેનાર અને પવિત્ર છે, જેને કામ તથા ક્રોધ વશ છે, તેને દેવો પ્રાક્ષણ જાણે છે. ૩

જે ધર્મજ્ઞ અને વિદ્વાનને જગત આત્મવત્ છે, જે ૨ સર્વધર્મમાં રત છે, તેને દેવો પ્રાક્ષણ જાણે છે. ૪

૧ પતિવ્રતા સ્ત્રી અને પ્રાક્ષણના સંવાદમાં સ્ત્રી પ્રાક્ષણને આ શ્લોકો કહે છે. તેથી અહીં અને ક્રમાંક ૧૫૦૬ ૮માં આવાં સંબોધનાં છે.

૨ સર્વધર્મસમભારી, બીજા અર્થમાં સર્વ અનુગમેમાં સમાન બુદ્ધિવાળો.

૩. પ્રાક્ષણ અને શ્રમણ
 'જો લોણ બમ્બળો વુત્તો અગ્ગીવ મહિઓ જહા ।
 સયા કુસલસંદિટ્ઠં તં વયં બૂમ માહણં ॥
 જો ન સજ્જઈ આગન્તું પવ્વયન્તો ન સોયઈ ।
 રમઈ અજ્જવયગમ્મિ તં વયં બૂમ માહણં ॥
 જાયરૂવં જહામિટ્ઠં નિદ્ધન્તમલપાવગં ।
 રાગદોસમયાર્દયં તં વયં બૂમ માહણં ॥
 તવસ્સિયં કિસં દન્તં અવચિયમંસસોણિયં ।
 સુવ્વયં પત્તનિવ્વાણં તં વયં બૂમ માહણં ॥

(અ. ૨૫-૧૯ થી ૨૨)

આ લોકમાં જે અગ્નિની જેમ પૂજાય છે તથા કુશલ પુરુષોએ જેનો (પ્રાક્ષણ તરાકે) નિર્દેશ કરેલો છે તેને અમે પ્રાક્ષણ કહીએ છીએ. ૧

જે (સ્વચ્છનાદિમાં) આસક્ત થતો નથી, પ્રવ્રજિત થયા પછી જે શોક કરતો નથી, તથા આર્યવચનોમાં જે આનંદ પામે છે, તેને અમે પ્રાક્ષણ કહીએ છીએ. ૨

અગ્નિમાં તપાવીને શુદ્ધ કરેલા સોનાની મલિનતાની જેમ જેના રાગ દ્વેષ ભય આદિ દૂર થઈ ગયા છે તેને અમે પ્રાક્ષણ કહીએ છીએ. ૩

તપસ્વી, કૃશ, દાન્ત, જેનાં માંસ અને શેષિત સુકાઈ ગયાં છે તેવા, સુવ્રત તથા નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરનારને અમે પ્રાક્ષણ કહીએ છીએ. ૪

૧. હીરાલાલ હંસરાજની વાચનામાં અહીં નો પાઠ છે, ૫ણ ડો.

યોઽધ્યાપયેદધીયીત યજેદ્વા યાજયીત વા ।
 દદ્યાદ્વાપિ યથાશક્તિ તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥
 બ્રહ્મચારી વદાન્યો યોઽધ્યધીયાદ્ દ્વિજપુન્નવઃ ।
 સ્વાધ્યાયવાનમત્તો વૈ તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥
 યદ્ બ્રાહ્મણાનાં કુશલં તદેષાં પરિકીર્તયેત્ ।
 સત્યં તથા વ્યાહરતાં નાનૃતે રમતે મનઃ ॥
 ધર્મં તુ બ્રાહ્મણસ્યાહુઃ સ્વાધ્યાયં દમમાર્જવમ્ ।
 इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम ॥

(વન. અ. ૨૦૬-૩૬ થી ૪૦)

જે અધ્યયન અને અધ્યાપન કરે છે, જે યજ્ઞ કરે છે અને યજ્ઞ કરાવે છે, અને યથાશક્તિ દાન કરે છે, તેને દેવો બ્રાહ્મણ બાણે છે. ૫

જે બ્રાહ્મચારી, ઉદાર દ્વિજપુંગવ અધ્યયન કરે છે, અને સાવધાન રહીને સ્વાધ્યાય કરે છે, તેને દેવો બ્રાહ્મણ બાણે છે. ૬

જે બ્રાહ્મણોને કલ્યાણુપારી હોય તે જ એમને કહેવું બેઠએ. જેઓ એ પ્રમાણે સત્ય કહે છે તેમનું મન અનૃતમાં રમતું નથી. ૭

હે દ્વિજસત્તમ! સ્વાધ્યાય દમ આર્જવ અને ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ એ બ્રાહ્મણોનો શાશ્વત ધર્મ છે, એમ (દેવો) કહે છે.^{૧૮}

૧. તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ । આ શ્લોકપાદ કોઇ વેદિક અમણ-મતનું નિર્દર્શન પણ કરાવતો હોય-આ અને એ પછીનો શ્લોક, તથા સ્વાધ્યાયમાં આ જ વિભાગની પાદટીપ નં. ૨ જુઓ.

તસપાણે વિચાણેત્તા સંગહેણ ય થાવરે ।
 જો ન હિંસઈ તિવિહેણ તં વયં બૂમ માહણં ॥
 કોહા વા જઈ વા હાસા લોહા વા જઈ વા મયા ।
 મુસં ન વયઈ જો ઉ તં વયં બૂમ માહણં ॥
 વિત્તમન્તમચિત્તં વા અપ્પં વા જઈ વા બહું ।
 ન ગિણ્હઈ અદત્તં જે તં વયં બૂમ માહણં ॥
 દિવ્વમાણુસતેરિચ્છં જો ન સેવઈ મેહુણં ।
 મગસા કાયવકેણ તં વયં બૂમ માહણં ॥

(અ. ૨૫-૨૩ થી ૨૬)

જે ત્રસ (જંગમ) તથા સ્થાવર પ્રાણીઓને બરાબર જાણીને ત્રણ પ્રકારે (મન વચન કાયાથી) એમની હિંસા કરતો નથી તેને અમે બ્રાહ્મણ કહીએ છીએ. ૫

ક્રોધથી હાસ્યથી લોભથી અથવા ભયથી જે જડું ખોલતો નથી તેને અમે બ્રાહ્મણ કહીએ છીએ. ૬

જે અદત્ત—કોઈના આખ્યા વિના સચિત્ત (દાસ પશુ ઇત્યાદિ) કે અચિત્ત (સુવર્ણ ઇત્યાદિ) થોડું કે ઘણું લેતો નથી તેને અમે બ્રાહ્મણ કહીએ છીએ. ૭

મનથી કાયાથી કે વચનથી જે દિવ્ય માનવ કે તિર્થંચ સંબંધી મૈથુન સેવતો નથી તેને અમે બ્રાહ્મણ કહીએ છીએ. ૮

ચાકોળીની વાચનામાં જો છે, તે અર્થની દ્રષ્ટિએ વધારે ઉચિત છે. જો કે મૂળ પાઠના સંપાદન અગાઉ વર્ષો પહેલાં પ્રકટ થયેલા ચાકોળીના અનુવાદમાં જો પણ સ્વીકારીને બાપાન્તર થયેલું જણાય છે.

સત્યાર્જવે ધર્મમાહુઃ પરં ધર્મવિદો જનાઃ ।

દુર્જેયઃ શાશ્વતો ધર્મઃ સ ચ સત્યે પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥

(વન. અ. ૨૦૬-૪૦, ૪૧)

નિરાશિષમનારમ્ભં નિર્નમસ્કારમસ્તુતિમ્ ।

અક્ષીણં ક્ષીણકર્માણં તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥

(શાંતિ. અ. ૨૬૩-૩૪)

(થોડા પાઠલેદે શાંતિ. ૨૪૫-૨૪)

અનુત્તરીયવસનમનુપસ્તીર્ણશાયિનમ્ ।

બાહુપધાનં શામ્યન્તં તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥

ઢ્ઢન્દ્વારામેષુ સર્વેષુ ય ઇકો રમતે મુનિઃ ।

પરેષામનનુધ્યાયંસ્તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥

(શાંતિ. અ. ૨૬૧-૩૦, ૩૧)

ધર્મવિદ જનો સત્ય અને આર્જવમાં પરમ ધર્મ છે એમ કહે છે. શાશ્વત ધર્મ—સનાતન ધર્મ દુર્જેય છે અને એ સત્યમાં પ્રિષ્ઠિત છે. ૬

જેણે આશાનો, (કર્મોના) આરંભોનો, નમસ્કારનો અને સ્તુતિનો ત્યાગ કર્યો છે, જે (પ્રત્યયર્થના બગ વડે) અક્ષીણ છે, જેનાં કર્મ ક્ષીણ થયેલાં છે, તેને દેવો પ્રાહ્મણ બાણે છે. ૧૦

જે ઉત્તરીય વસ્ત્ર વિનાનો (લાજ ઢાંકવા પૂરતું જ વસ્ત્ર પહેરનાર) છે, જે ભોંય પર સૂએ છે, બાહુનું ઓશીકું કરે છે, અને શમ ગુણવાળો છે, તેને દેવો પ્રાહ્મણ બાણે છે. ૧૧

જે મુનિ (સુખ દુઃખાદિ) ઢંદોવાળા ઉપવનમાં—જગતમાં એકલો રમણ કરે છે, અને (આત્મશુદ્ધિનો આગ્રહી હોવાથી) બીજાઓનો વિચાર કરતો નથી, તેને દેવો પ્રાહ્મણ બાણે છે. ૧૨

જહા પોમં જલે જાયં નોવલિપ્પહ વારિણા ।
 એવં અલિત્તં કામેહિં તં વયં બૂમ માહણં ॥
 અલોલુયં મુહાજીવી અણગારં અર્કિચણં ।
 અસંસત્તં ગિહત્થેસુ તં વયં બૂમ માહણં ॥
 જહિત્તા પુવ્વસંજોગં નાતિસંગે ય બન્ધવે ।
 જો ન સજ્જહ ભાગેસુ તં વયં બૂમ માહણં ॥
 પસુબન્ધા સવ્વવેયા ય જટ્ટં ચ પાવઠ્ઠમ્મુણા ।
 ન તં તાયન્તિ દુસ્સીલં કમ્માણિ બલવન્તિ હ ॥
 (અ. ૨૫-૨૭ થી ૩૦)

જળમાં ઉત્પન્ન થયેલું કમળ જેમ જળથી લેપાતું નથી
 તે પ્રમાણે જે કામલોગોથી અલિપ્ત રહે છે તેને અમે પ્રાક્ષણ
 કહીએ છીએ. ૯

જે અત્રોલુપ, ભિક્ષાજીવી, અનગાર—ધર વિનાનો, અકિંચન
 અને ગૃહસ્થોમાં અનાસક્ત હોય તેને અમે પ્રાક્ષણ કહીએ
 છીએ. ૧૦

પૂર્વસંયોગ સંબંધીઓ અને બાન્ધવોનો ત્યાગ કરીને
 જે લોગોમાં આસક્ત થતો નથી તેને અમે પ્રાક્ષણ કહીએ
 છીએ. ૧૧

(યજ્ઞોમાં યૂપ સાથે) પશુઓને બાંધવામાં આવે તે, સર્વ
 વેદો અને પાપકર્મો સહિત થયેલા યજ્ઞો એ દુઃશીલનું રક્ષણ
 કરતાં નથી, (કેમકે) કર્મો બળવાન હોય છે. ૧૨

येन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ।

गतिज्ञः सर्वभूतानां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।

सर्वभूतात्मभूतो यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

(શાંતિ. અ. ૨૬૯-૩૨, ૩૩)

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं तपो घृणा ।

दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

(વન. અ. ૧૮૦-૨૧)

જે પ્રકૃતિ (મૂળતત્ત્વ) અને વિકૃતિ (મૂળ બ્રહ્મમાંથી થયેલું જગત) એ સર્વને જાણે છે, સર્વ પ્રાણીઓની ગતિને જે જાણે છે, તેને દેવો બ્રાહ્મણ જાણે છે. ૧૩

જેનાથી સર્વભૂતોને અભય છે, જે સર્વ (ભૂતોથી) નિર્ભીક—અભયવાળો—છે, જે સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ થયેલો છે, તેને દેવો બ્રાહ્મણ જાણે છે. ૧૪

૧૬ નાગેન્દ્ર ! જેનામાં સત્ય, દાન, ક્ષમા, શીલ, આનૃશંસ્ય—અકૂરપણું, તપ અને દયા જેવામાં આવે તે બ્રાહ્મણ છે, એમ રસ્મૃતિમાં કહ્યું છે. ૧૫

૧. 'અજગર અને યુધિષ્ઠિર'ના સંવાદમાં ધર્મરાજ અજગરને સંબોધન કરે છે.

૨. અહીં મૂળના સ્મૃતઃ શબ્દનો અર્થ 'રસ્મૃતિમાં કહ્યું છે' એમ કયો છે. જુઓ વન. ૧૮૦-૩૧ થી ૩૬. એમાંના ૩૫મા શ્લોકમાં તસ્મિન્નેષ મતિદ્વયે મનુઃ સ્વાયમ્ભુવોઽબ્રવીત્ । એ પ્રમાણે સ્વાયંભુવ મનુનો પૂત ટાંક્યો છે. આથી ઉપરનો અર્થ કરવાને મૂળનો આધાર મળે છે.

ન વિ મુણ્ડિણ સમણો ઑંકારેણ ન વમ્મણો ।
 ન મુળી રણ્ણવાસેણં કુસચીરેણ તાવસો ॥
 સમયાણ સમણો હોઠ્ઠ વમ્મચેરેણ વમ્મણો ।
 નાણેણ ઉ મુળી હોઠ્ઠ તવેણ હોઠ્ઠ તાવસો ॥
 કમ્મુણા વમ્મણો હોઠ્ઠ કમ્મુણા હોઠ્ઠ ત્વત્તિઓ ।
 વહસો કમ્મુણા હોઠ્ઠ સુદો હવઠ્ઠ કમ્મુણા ॥

(અ. ૨૫-૩૧ થી ૩૩)

મુંડનથી શ્રમણ થતો નથી, ઑંકારથી બ્રાહ્મણ થતો નથી,
 અરણ્યવાસથી મુનિ થતો નથી, અને કુશનાં વસ્ત્ર પહેરવાથી તાપસ
 થતો નથી. ૧૩

સમતાથી શ્રમણ થાય છે, બ્રહ્મચર્યથી બ્રાહ્મણ થાય છે,
 જ્ઞાનથી મુનિ થાય છે, અને તપથી તાપસ થાય છે. ૧૪

કર્મથી બ્રાહ્મણ થાય છે, કર્મથી ક્ષત્રિય થાય છે,
 કર્મથી વૈશ્ય થાય છે, અને કર્મથી શૂદ્ર થાય છે. ૧૫

¹ન યોનિર્નાપિ સંસ્કારો ન શ્રુતં ન ચ સન્તતિઃ ।

કારણાનિ દ્વિજત્વસ્ય વૃત્તમેત્ર તુ કારણમ્ ॥

²બ્રાહ્મઃ સ્વભાવઃ સુશ્રોણિ સમઃ સર્વત્ર મે મત્તિઃ ।

નિર્ગુણં નિર્મલં બ્રહ્મ યત્ર તિષ્ઠતિ સ દ્વિજઃ ॥

(અનુ. અ. ૧૪૩-૫૦, ૫૨)

દમસ્ત્યાગોઽથાપ્રમાદ इत्येतेष्वमृतं स्थितम् ।

एतानि ब्रह्ममुख्यानां ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ॥

(ઉદ્યોગ. અ. ૪૫-૭)

मौनान्न स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ।

स्वलक्षणं तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥

(ઉદ્યોગ. અ. ૪૩-૬૦)

૭યોનિ સંસ્કાર વિદ્યતા કે સંતતિ એ કાંઈ દ્વિજત્વનાં કારણ નથી, પણ શુદ્ધ ચારિત્ર્ય જ કારણ છે. ૧૬

હે સુશ્રોણિ ! બ્રાહ્મનો સ્વભાવ સર્વત્ર સમ છે—સરખો છે, એમ હું માનું છું. (માટે) જેનામાં નિર્ગુણ અને નિર્મલ બ્રહ્મ વસે છે તે દ્વિજ છે. ૧૭

દમ, ત્યાગ અને અપ્રમાદમાં અમૃત (મોક્ષ નિર્વાણ) રહેલું છે, અને એ (ગુણો) બુદ્ધિમાન બ્રહ્મનિષ્ઠ (બ્રહ્મ જ જેનું મુખ્ય પ્રાપ્ત્ય છે તેવા) બ્રાહ્મણોમાં રહેલા છે. ૧૮

તે (મનુષ્ય) મૌનથી મુનિ થતો નથી, તેમ અરણ્યમાં વસવાથી મુનિ થતો નથી, પણ જે સ્વલક્ષણને જાણે છે (આત્માના ગુણોને જાણે છે) તે શ્રેષ્ઠ મુનિ કહેવાય છે. ૧૯

૧. આ શ્લોકો માટે 'સ્વાધ્યાય'માં આ વિભાગ જુઓ.

૨. હિમામહેશ્વરસંવાદમાં મહેશ્વર આ શ્લોકો બોલે છે.

એ પઠકરે બુદ્ધે જેહિં હોઈ સિણાયઑ ।
 સવ્વકમ્મવિનિમ્મુક્કં તં વયં બૂમ માહણં ॥
 એવં ગુણસમાઉત્તા જે ભવન્તિ દિઉત્તમા ।
 તે સમત્થા ઉ ઉદ્ધત્તું પરમપ્પાણમેવ ય ॥
 એવં તુ સંસયે છિન્ને વિજયધોસે ય માહણે ।
 સમુદાય તયં તં તુ જયધોસં મહામુણિં ॥
 તુદ્દે ય વિજયધોસે ણ્ણમુદાહુ કપંજલી ।
 માહણત્તં જહાભૂયં સુદ્ધુ મે ઉવદંસિયં ।

(અ. ૨૫-૩૪ થી ૩૭)

બુદ્ધ—જ્ઞાનીએ આ (ઉપદેશ) પ્રકટ કર્યો છે, જેથી
 (મનુષ્ય) સ્નાતક^૧ થાય છે. એ સર્વ કર્મથી વિમુક્ત થયેલાને
 અમે પ્રાત્નિય કહીએ છીએ. ૧૬

આ પ્રકારે ગુણયુક્ત દ્વિજોત્તમો પોતાનો તથા બીજનો
 ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ હે ય છે. ૧૭

આ પ્રમાણે પોતાના સંશય છેદાઈ ગયા પછી વિજય-
 ઘોષ પ્રાપ્તિને જયઘોષ મહામુનિનાં વચનોનો સ્વીકાર કર્યો. ૧૮

સંતુષ્ટ થયેલા વિજયઘોષે (હાથની) અંજલિ જોડીને
 કહ્યું કે “આપે પ્રાત્નિયત્વનો યથાસ્થિત ઉપદેશ મને કર્યો છે.” ૧૯

૧. જેણે પોતાનો વિદ્યાબ્યાસ પૂરો કર્યો છે તેના પ્રાત્નિયને ‘સ્નાતક’
 કહે છે. આ સાથે ‘સ્નાતક’ નો ‘ત્રેત્યુએટ’ એવો અર્વાચીન અર્થ ફેર
 સરખાવેલો.

સ્વગૃહાદભિનિઃસૃત્ય લાભેઽલાભે સમો મુનિઃ ।
 સમુપોદેષુ કામેષુ નિરપેક્ષઃ પરિવ્રજેત્ ॥
 ન ચક્ષુષા ન મનસા ન વાચા દૂયેદપિ ।
 ન પ્રત્યક્ષં પરોક્ષં વા દૂષણં વ્યાહરેત્કવચિત્ ॥
 ન હિંસ્યાત્સર્વભૂતાનિ ન મૈત્રાણ્યગતશ્ચરેત્ ।
 નેદં જીવિતમાસાઘ વૈરં કુર્વીત કેનચિત્ ॥
 અતિવાદાંસ્તિતિક્ષેત નાભિમન્યેત કશ્ચન ।
 ક્રોધ્યમાનઃ પ્રિયં બ્રૂયાદાક્રુષ્ટઃ કુશલં વદેત્ ॥
 પ્રદક્ષિણં ચ સવ્યં ચ ગ્રામમધ્યે ચ નાચરેત્ ।
 મૈક્ષચર્યામનાપન્નો ન ગચ્છેત્પૂર્વકેતિતઃ ॥

(શાંતિ. અ. ૨૭૮-૩ થી ૭)

(મુમુક્ષુએ) સ્વગૃહનો ત્યાગ કરીને, લાભ તથા અલાભ-
 માં સમાન બુદ્ધિ રાખી મુનિ થવું. વિષયો સામા (શોધતા)
 આવે તોપણ નિરપેક્ષ રહીને પરિભ્રમણ કરવું. ૨૦

આંખ મન કે વાચાથી (કોઈના પર) દોષારોપ કરવો
 નહિ, અને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે કોઈનું દૂષણ કહેવું નહિ. ૧૨

કોઈ પ્રાણીના હિંસા કરવી નહિ, સૂર્યની જેમ ગમન-
 શીલ રહેવું અને આવું (સાધુ) જીવન પ્રાપ્ત કર્યા પછી
 કોઈની સાથે વૈર કરવું નહિ. ૨૨

વાદવિવાદને સહન કરવો (સામે વાદ ન કરવો),
 કશાનું અભિમાન ન કરવું, ક્રોધવાળાની સામે (પણ) મીઠું
 બોલવું, આક્રોશ કરનાર સામે પણ કુશળ—ભલું બોલવું. ૨૩

ગામની મધ્યમાં (લોકોની વચ્ચે) રહીને (પણ) કોઈનું
 અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ કરવું નહિ. લિક્ષાચર્યા આચર્યા વિના,
 કોઈને ત્યાં અગાઉથી નિમંત્રણ સ્વીકારીને (ભોજન માટે)
 જવું નહિ. ૨૪

- ૧૦ સુસાળે સુન્નગારે વા રુક્ષમૂલે વ ઇગઓ ।
 અકુક્કુઓ નિસીએજ્જા ન ય વિત્તાસણ પરં ॥
 (યાડા પાઠભેદે અ. ૩૫-૬ આવેા શ્લોક છે.)
 તત્થ સે અચ્છમાણરસ ઉવસગ્ગાર્ઝમધારણ ।
 સક્કામીઓ ન ગચ્છેજ્જા ઉદ્વિત્તા અન્નમાસણં ॥
- ૧૧ ઉચ્ચાવયાહિં સેજ્જાહિં તવંસી મિવસુ થામવં ।
 નાતિવેલં વિહન્નેજ્જા પાવદિટ્ઠી વિહન્નહ ॥
 પહરિકં વસયં લહ્ઠું કલ્લાણં અદુપાવયં ।
 કિમેગરાહં કરિસ્મહં એવં તત્થહિયાસણ ॥
- ૧૨ અકોસેજ્જા પરે મિવસુ ન તેસિ પડિસંજલે ।
 સરિસો દોહં બાલાણ તમ્હા મિવસુ ન સંજલે ॥
 (અ. ૨-૨૦ થી ૨૪)

૧(૧૦) સ્મશાનમાં, શન્ય ગૃહમાં અથવા ઝાડ નીચે એણે ચંપટારહિત અને એકલા બેસવું, બીજાને ત્રાસ આપવો નહિ. ૨૦

ત્યાં બેસીને એણે ઉપસર્ગો સહન કરવા; (ઉપસર્ગો પરત્વેની) શંકાથી ભય પામી, ઊડીને બીજે સ્થાને ન જવું. ૨૧

(૧૧) ઊંચી અથવા નીચી શય્યા^૨ પ્રાપ્ત થાય તેથી તપસ્વી અને સામર્થ્યવાન ભિક્ષુએ મર્યાદાનુ ઉલ્લંઘન કરવું નહિ; પાપદષ્ટિ રાખનાર ભિક્ષુ પતિત થાય છે. ૨૨

એકાન્ત^૩ સારી કે નરસા વસતિ પ્રાપ્ત થતાં 'એક રાત્રિમાં મને શું થઈ જવાનું છે ?' એમ વિચારીને ભિક્ષુએ ત્યાં (સુખ અથવા) દુઃખ સહન કરી લેવું. ૨૩

(૧૨) કોઈ માણસ ભિક્ષુને કઠોર શબ્દો કહે તો ભિક્ષુએ એની સામે કોપ કરવો નહિ. (એમ કરવાથી) એ મૂર્ખોના જેવો બને છે, માટે ભિક્ષુએ કોપ ન કરવો. ૨૪

૧. 'પરીપલ' નામના ઉ ના આ અધ્યયનમાં આવતા આ ૧૦-૧૧-૧૨ ધર્યાદિ પરીપલના આ ક્રમાંક છે. ૨. શય્યા=વસતિ, ઉતારો

૩. ટીકાકારોએ પહરિકં ('એકાન્ત') નો અર્થ 'બી આદિથી રહિત' એવો ક્યો છે.

અવકીર્ણઃ સુગુપ્તશ્ચ ન વાચા હ્યપ્રિયં વદેત્ ।
 મૃદુઃ સ્યાદપ્રતિક્રૂરો વિસ્રબ્ધઃ સ્યાદકત્યનઃ ॥
 વિદ્યુમે ન્યસ્તમુસલે વ્યઙ્ગારે મુક્તવજ્જને ।
 અતીતપાત્રસંચારે ભિક્ષાં લિપ્સેત વૈ મુનિઃ ॥
 પ્રાણયાત્રિકમાત્રઃ સ્યાન્માત્રાલાભેષ્વનાદતઃ ।
 અલાભે ન વિહન્યેત લાભશ્ચંત્રં ન હર્ષયેત્ ॥

(શાંતિ. અ. ૨૭૮-૮ થી ૧૦)

(મૂખે જનોથી) અપમાનિત થવા છતાં, ધર્મમાંથી નિષ્ઠા
 મૂકવી નહિ (સુગુપ્તઃ),^૧ વાણીથી અપ્રિય બોલવું નહિ. મૃદુઃ
 અપ્રતિક્રૂર (ક્રૂરતા આચરનાર સામે પણ ક્રૂરતા નહિ કરનાર),
 નિર્ભય, અને આત્મશ્લાઘા નહિ કરનાર થવું. ૨૫

જે ઘેર ધુમાડો ખંધ થઈ ગયો હોય, સાંબેલાનો
 અવાજ ન સંભળાતો હોય, અંગારા ખુઝાઈ ગયા હોય, સર્વ
 મનુષ્યો જમી રહ્યાં હોય, અને પીરમવાનાં વાસણોની હેરફેર
 ખંધ પડી હોય, તેવા ઘેરથી મુનિએ ભિક્ષા મેળવવાની ઇચ્છા
 કરવી. ૨૬

પ્રાણયાત્રિક-શરીર ટકે તેટલું લેનાર-થવું, વધુ મળે તો
 અનાદર કરવો. કોઈ વખત (કંઈ) ન મળે તો ઉદાસ ન થવું,
 અને મળે તો હર્ષિત ન થવું. ૨૭

૧. સુગુપ્તઃતો આ અર્થ નીતકંઈનો ટીકાને આધારે કરેલો છે જેન
 પરિભાષામાં ગુપ્તિ તો અર્થ 'મન વચન અને કાયાની નિર્દોષ પ્રવૃત્તિ'
 એવો થાય છે. જે આવી 'ગુપ્તિ'વાળો હોય તેને 'ગુપ્ત' કે 'સુગુપ્ત'
 કહી શકાય.

સોચ્ચાણં ફરુસા માસા દારુણા ગામકપ્ટગા ।

તુસિણીઓ ઉવેહેજ્જા ન તાઓ મળસીકરે ॥

૧૩ હઓ ન સંજલે મિક્સૂ મળં પિ ન પઓસણ ।

તિતિવરં પરમં નચ્ચા મિક્સૂ ધમ્મં વિચિન્તણ ॥

સમળં સંજયં દન્તં હળેજ્જા કોઈ કથઈ ।

નત્થિ જીવસસ નાસુ ત્તિ એવં પેહેજ્જ સંજણ ॥

(અ. ૨-૨૫ થી ૨૭)

ઠોર, દારુણ અને ૧આમકંટક લાપા સાંભળવામાં આવે તો લિક્ષુએ મૌન ધારણ કરીને એની ઉપેક્ષા કરવી; એ વાણીને મનમાં લાવવી નહિ. ૨૫

(૧૩) કોઈ મારે તોપણ લિક્ષુ કોપ ન કરે કે મનથી પણ એના ઉપર દ્વેષ ન કરે. ક્ષમાને ઉત્તમ બાણેને લિક્ષુએ ધર્મનું ચિન્તન કરવું. ૨૬

સંયમી અને ઇન્દ્રિયોનું હમન કરનાર શ્રમણને કયાંક કોઈ હણે તો ‘ જીવનો નાશ થતો નથી ’ એ પ્રમાણે એ સંયમી શ્રમણે ચિન્તન કરવું. ૨૭

લાભં સાધારણં નેચ્છેન્ન ધુજ્જીતાભિપૂજિતઃ ।

અભિપૂજિતલાભં હિ જુગુપ્સેતૈવ તાદૃશઃ ॥

(શાંતિ. અ. ૨૭૮-૧૧)

ન ચાન્નદોષાન્નિન્દેત ન ગુણાનભિપૂજયેત્ ।

શય્યાસને વિવિક્તે ચ નિત્યમેવાભિપૂજયેત્ ॥

શૂન્યાગારં વૃક્ષમૂલમરણ્યમથવા ગુહામ્ ।

અજ્ઞાતચર્યાં ગત્વાઙ્યાં તતોઙ્યત્રૈવ સંવિશેત્ ॥

અનુરોધવિરોધાભ્યાં સમઃ સ્યાદચલો ધ્રુવઃ ।

સુકૃતં દુષ્કૃતં ચોભે નાનુરુદ્ધ્યેત કર્મણા ॥

(શાંતિ. અ. ૨૭૮-૧૨ થી ૧૪)

સાધારણ લાભની (માન, પૂજન ઇ.) ઇચ્છા ન કરવી.
જ્યાં બહુમાન મળે ત્યાં જમવું નહિ. બહુમાનપૂર્વક લાભ
મળે તેની જુગુપ્સા કરવી—અનાદર કરવો. ૨૮

અન્નના દોષોની નિંદા કરવી નહિ, તેમ એના ગુણોની
પ્રશંસા કરવી નહિ, નિત્ય એકાન્તમાં જ શય્યા અને આસન
પસંદ કરવાં—રાખવાં. ૨૯

શૂન્ય ગૃહમાં, વૃક્ષના મૂળ પાસે, અરણ્યમાં અથવા
ગુફામાં અજ્ઞાત રીતે જઈને આત્મામાં લીન રહેવું.

(યોગનો) અનુરોધ કરવો, (આસક્તિનો) વિરોધ કરવો,
સમતાવાળા, અચળ અને ધ્રુવ થવું, અને પોતાનાં કાર્યો વડે
સુકૃત કે દુષ્કૃત કરવાની આકાંક્ષા ન રાખવી. ૩૧(૫૨)

- ૧૪ દુકરં સ્વલુ મો નિચ્ચં અણગારસ્સ મિક્સુણો ।
 સવ્વં સે જાહ્યં હોહ નત્થિ કિંચિ અજાહ્યં ॥
 ગોયરગ્ગપત્તિદ્વસ્સ પાણી નો સુપ્પસારણ ।
 સેઓ અગારવાસુ ત્તિ હ્હ મિક્સૂ ન ચિન્તણ ॥
- ૧૫ પરેસુ ઘાસમેસેજ્જા મોયણે પરિણિદ્ધિણ ।
 લદ્ધે પિણ્ડે અલદ્ધે વા નાણુતપ્પેજ્જ પહિણ ॥

(અ. ૨-૨૮, ૩૦)

- ૧૮ કિલિન્નગાણ મેહાવી પઢ્ઢેણ વ રણણ વા ।
 ધિસુ વા પરિતાવેણ સાયં નો પરિદેવણ ॥

(અ. ૨-૩૬)

(૧૪) અરે ! ¹અણુગાર ભિક્ષુનું જીવન ખરેખર નિત્ય દુઃખર છે. કારણ એને સર્વ વસ્તુ યાચના કરવાથી જ મળે છે, યાચના વિના કંઈ મળતું નથી. ૨૮

²ગોચરીને માટે (ગૃહસ્થને ઘર) પ્રવેશી હાથ લાંબો કરવાનું સરળ નથી, માટે ‘ગૃહવાસ એ જ સારો છે’ એ પ્રમાણે ભિક્ષુએ ચિન્તન કરવું નહિ. ૨૯

(૧૫) બીજાઓને (ગૃહસ્થોને) ત્યાં લોજન થઈ રહ્યા પછી જ ભિક્ષાર્થે જવું. ભિક્ષા મળે કે ન મળે, પણ હાથા ભિક્ષુએ એ વિશે અનુતાપ કરવો નહિ. ૩૦

(૧૮) કાઢવથી, રજથી, અથવા ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તાપથી મલિન ગાત્રવાળા થયેલા બુદ્ધિમાન ભિક્ષુએ સાતા—સુખને માટે તિલાપ ન કરવો. ૩૧ (૫૦)

૧. ગૃહસ્થિતાના
 ૨. ભિક્ષાને માટે

૪. યજ્ઞ

શ્રોત્રં ત્વક્ ચક્ષુષી જિહ્વા નાસિકા ચરણૌ કરૌ ।
 ઉપસ્થં ^૧પાયુરિતિ વાગ્ હોતૃણિ દશ ભામિનિ ॥
 શબ્દસ્પર્શૌ રૂપરસૌ ગન્ધો વાક્યં ક્રિયાગતિઃ ।
 રેતોમૂત્રપુરીષાણાં ત્યાગો દશ હર્વીંષિ ચ ॥

(આશ્વ. અ. ૨૧-૨, ૩)

દશેન્દ્રિયાણિ હોતૃણિ હર્વીંષિ દશ ભાવિનિ ।
 વિષયા નામ સમિધો હૃયન્તે તુ દશાગ્નિષુ ॥

(આશ્વ. અ. ૨૧-૫)

^૨હે ભામિનિ ! શ્રોત્ર, ત્વચ્ચા, ચક્ષુ, જિહ્વા, નાસિકા, યે ચરણ, યે હાથ, ઉપસ્થ, શુદ્ધા અને વાણી આ દશ હોતાઓ છે. ૧

શબ્દ, સ્પર્શ^૩, રૂપ, રસ, ગન્ધ, વાક્ય, ક્રિયા, ગતિ, વીર્ય અને મૂત્ર તથા મળનો ત્યાગ આ દશ હવે છે. ૨

હે ભાવિનિ ! દશ ઇન્દ્રિયોરૂપી હોતાઓ (પોતાના વિષય-રૂપ) દશ હવે—વિષય નામના સમિધને^૪ દશ અગ્નિઓમાં હોમે છે. ૩

૧. ચિત્રશાલા પ્રેસના મ. ભા. માં મુદ્રણદોષથી ‘વાયુરિતિ વા’ છપાયેલું છે.

૨. ‘બ્રાહ્મણ ગીતા’માં બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણીને સંબોધે છે.

૩. વચમાં આશ્વ. ૨૧/૪ માં દશ ઇન્દ્રિયોના દશ દેવતાઓને દશ અગ્નિ કહ્યા છે.

૪. યજ્ઞ

કહં ચ રે ભિક્ષુ વયં જયામો, પાવાઈ કમ્માઈ પુણોછયામો ।
 અક્ષાહિ નો સંજય જક્ષવપૂઝ્યા કહં સુજટ્ઠં કુસલા વયન્તિ ॥
 સુસંવુડો પશ્ચિહિ સંવરેહિં ઇહ જીવિયં અણવકહ્માણો ।
 વોસટ્ઠકાઓ સુઙ્ગત્તદેહો મહાજયં જયતિ જન્નસિટ્ઠં ॥
 કે તે જોઈ કે ય તે જોઈઠાણે કા તે સુયા કં ચ તે કારિસંગં ।
 એહા ય તે કયરા સન્તિ ભિક્ષૂ કયરેણ હોમેણ હુણાસિ જોઈં ॥
 (અ. ૧૨-૪૦, ૪૨, ૪૩)

(બ્રાહ્મણો:) હે ભિક્ષુ ! અમે કેવી રીતે યજ્ઞ કરીએ ?
 પાપક્રમોને કેવી રીતે દૂર કરીએ ? હે યજ્ઞપૂજિત સંયમી !
 કુશલ પુરુષો કેવા યજ્ઞને સારો યજ્ઞ કહે છે એ અમને કહો. ૧

(મુનિ:) પાંચ સંવર—મહાવ્રતો વડે સંવૃત—સુરક્ષિત,
 આ જીવનની પણ આકાંક્ષા નહિ રાખનાર, કાર્યોત્સર્ગ કરનાર,
 શુચિ તથા કાયાની આસક્તિથી રહિત પુરુષ મહાવિજયી
 શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ આદરે છે.” ૧

(બ્રાહ્મણો:) “તમારો અગ્નિ કયો છે ? અગ્નિસ્થાન કયું
 છે ? સુચાઓ—કડછીઓ કઈ છે ? છાણાં કયાં છે ? ઇષણાં
 કયાં છે ? એ અગ્નિમાં તમે કયો હોમ કરો છો ?” ૩

चित्तं स्रवश्च वित्तं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ।

सुविमक्तमिदं सर्वं जगदासीदिति श्रुतम् ॥

(આશ્વ. અ. ૨૧-૬)

(આ યજ્ઞવિધિમાં) ચિત્ત એ સ્રવ—કુડછી છે, અને પવિત્ર તથા ઉત્તમ જ્ઞાન એ ધન છે, (મેં) એવું સાંભળ્યું છે કે આ જગત એનાથી (પવિત્ર જ્ઞાનથી) અત્યંત ભિન્ન છે.૪(૫૬)

તવો જોઈ જીવો જોઈઠાણં જોગા સુયા સરીરં કારિસજ્જં ।
કમ્મેહા સંજમં જોગસન્તી હોમં હુણામિ હસિણં પસત્થં ॥
(અ. ૧૨-૪૪)

(મુનિ:) “તપ એ અગ્નિ છે, જીવાત્મા અગ્નિસ્થાન છે,
(મન, વચન અને કાયાનો) યોગ એ કડછીઓ છે; શરીર એ
(તપરૂપી) અગ્નિ સળગાવવા માટેનું સાધન છે, કર્મરૂપી
ઇંધણું છે. એ પ્રમાણે ઋષિઓએ વખાણેલો સંયમ, યોગ
અને શાન્તિરૂપી હોમ હું કરું છું.” ૪ (૫૪)

૫. સ્નાન

અગાધે વિમલે શુદ્ધે સત્યતોયે ધૃતિહૃદે ।

સ્નાતવ્યં માનસે તીર્થે સત્ત્વમાલમ્બ્ય શાશ્વતમ્ ॥

(અનુ. અ. ૧૦૮-૩)

મનસા ચ પ્રદીપ્તેન બ્રહ્મજ્ઞાનજલેન ચ ।

સ્નાતિ યો માનસે તીર્થે તત્સ્નાનં તત્ત્વદર્શિનઃ ॥

(અનુ. અ. ૧૦૮-૧૩)

(મનુષ્યે) શાશ્વત સત્ત્વનું અવલંબન કરીને, અગાધ, વિમલ, શુદ્ધ, સત્યરૂપી જળવાળા, ધૃતિરૂપી ધરાવાળા માનસ-તીર્થમાં સ્નાન કરવું. ૧

પ્રદીપ્ત મન વડે—અપ્રમત્ત મન વડે—બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ જળથી જે માનસતીર્થમાં સ્નાન થાય છે તે સ્નાન છે, એમ તત્ત્વદર્શી પુરુષો કહે છે. ૨ (૫૮)

૫. સ્નાન

ધમ્મે હરણ વમ્મે સન્તિતિથે અણાવિલે અત્તપસન્નલેસે ।
 જહિં સિણાઓ વિમલો વિસુદ્ધો સુસીદ્ધોઓ પજહામિ દોસં ॥
 એયં સિણાણં કુસલેહિ દિટ્ઠં મહાસિણાણં ઇસિણં પસત્થં ।
 જહિં સિણાયા વિમલા વિસુદ્ધા મહારિસી ઉત્તમં ઠાણં પત્તં ॥
 (અ. ૧૨-૪૬, ૪૭)

(બ્રાહ્મણો:) “તમારો (સ્નાન કરવા માટેનો) હ્રદ—ધરો કયો છે ? તમારું શાન્તિતીર્થ—પુણ્યક્ષેત્ર કયું છે ? કયાં સ્નાન કરીને તમે કર્મરજનો ત્યાગ કરો છો ? હે યક્ષપૂજિત સંયમી ! આ વસ્તુઓ અમને કહો, તમારી પાસેથી અમે એ જાણવા ઇચ્છીએ છીએ.” ૧

(મુનિ:) “સંયમ એ મારો હ્રદ છે, મલરહિત તથા જે વડે આત્માની શ્લેશ્યા શુદ્ધ થાય છે તેવું મારું શાન્તિતીર્થ એ બ્રહ્મચર્ય છે, જેમાં સ્નાન કરીને વિમલ વિશુદ્ધ અને શીતલ થયેલો હું દોષનો ત્યાગ કરું છું.” ૨ (૫૬)

૧. ‘શ્લેશ્યા વિભાગ નં. ૧૦, અને એના ‘સ્વાધ્યાય’માં જુઓ.

૬. અપ્રમાદ

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ॥

(મીષ્મ. અ. ૨૬-૬૯; ગીતા. અ. ૨-૬૯)

જે સર્વ પ્રાણીઓની રાત હોય છે તેમાં સંયમી જાગે છે, તથા જેમાં સર્વ પ્રાણીઓ જાગે છે તેને મુનિ રાત ગણે છે.

૧. (૫૬)

૧. ભેગી મનુષ્યો રાત્રિના આર એક વાગ્યા સુધી નાચ રમ ખાન-પાનાદિમાં પોતાનો સમય ગાળે છે ને પછી સવારના સાત આઠ વાગ્યા સુધી સૂએ છે. સંયમી રાત્રિના સાત આઠ વાગે સૂઈ મધરાતે ઊડી ઈશ્વર-નું ધ્યાન ધરે છે. વળી ભોગી સંસારનો પ્રપંચ વધારે છે ને ઈશ્વરને જૂલે છે, ત્યારે સંયમી પ્રપંચથી અણખણ રહે છે ને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, એમ બેના પંથ ન્યારા છે એમ આ શ્લોકમાં ભગવાને સૂચવ્યું છે. (‘અનાસક્તિયોગ,’ ૨-૬૯ ની નોંધ) મ. ગાંધીજીનો અર્થ આ પ્રમાણે છે : જ્યારે સર્વ પ્રાણી સૂતા હોય છે ત્યારે સંયમી જાગતો હોય છે, જ્યારે લોક જાગતા હોય છે ત્યારે જ્ઞાનવાન મુનિ સૂતો હોય છે.

૬. અપ્રમાદ

સુત્તેસુ યાવી પઢિબુદ્ધજીવી ન વીસસે પણિદે આસુપન્ને ।
 ઘોરા મુહુત્તા અવલં સરીરં મારુહ્ડપક્ખી વ ચરડ્ડપ્પમત્તે ॥
 (અ. ૪-૬)

ખીજઓ ઊંઘતા હોય ત્યારે જાગત રહેનાર, આશુપ્રજ્ઞ-
 તીવ્રબુદ્ધિ પાંડિત નિશ્વાસ ન કરે—નિશ્ચિન્ત ન રહે. કાળ ઘોર
 છે અને શરીર નિર્બળ છે, માટે ભારુંડ પક્ષીની જેમ અપ્રમત્ત-
 પણે વિચર. ૧ (૫૭)

૭. જનકરાજ

સુસુખં વ્રત જીવામિ યસ્ય મે નાસ્તિ કિશ્ચન ।
 મિથિલાયાં પ્રદીપ્તાયાં ન મે દહ્યતિ કિશ્ચન ॥
 (શાંતિ. અ. ૨૭૬-૪)

(થોડા પાઠાન્તર સાથે આ શ્લોક શાંતિ. ૧૭-૧૯, તથા શાન્તિ. ૧૭૮-૨ માં છે. અર્થ આ જ, પણ વાક્યરચના બુદ્ધિ એવી રીતે શાંતિ. ૨૧૯-૫૦ માં છે.)

જેનું કંઈ જ નથી એવો હું સુખેથી વસું છું. મિથિલા બળતી હોવા છતાં એમાં મારું કંઈ બળતું નથી. ૧ (૬૦)

૭. જનકરાજ

સુહં વસામો જીવામો જેસિ મો નત્થિ કિંચણ ।

મિહિલાણ ડજ્ઝમાણીણ ન મે ડજ્ઝહ કિંચણ ॥

(અ. ૯-૧૪)

જેનું કંઈ જ નથી એવા અમે સુખેથી વસીએ છીએ
અને જીવીએ છીએ. મિથિલા બળતી હોવા છતાં એમાં મારું
કંઈ બળતું નથી.

૧ (૫૮)

૮. જીવકાય

ઉદકે બહવઃ પ્રાણાઃ પૃથિવ્યાં ચ ફલેષુ ચ ।

ન ચ કશ્ચિન્ન તાન્ હન્તિ કિમન્યત્પ્રાણયાપનાત્ ॥

સૂક્ષ્મયોનીનિ ભૂતાનિ તર્કગમ્યાનિ કાનિચિત્ ।

પક્ષમણોઽપિ નિપાતેન યેષાં સ્યાત્સ્કન્ધપર્યયઃ ॥

(શાંતિ. અ. ૧૫-૨૫, ૨૬)

જળમાં અનેક જીવો છે, પૃથ્વીમાં અને ફળોમાં અનેક જીવો છે, તેઓનો કોણ વધ કરતો નથી ? તથા પ્રાણુધારણ માટે—જીવવા માટે (હિંસા વિના) બીજું શું (સાધન) છે ? ૧

કેટલાંક પ્રાણીઓ સૂક્ષ્મ છે, કેટલાંક (માત્ર) તર્કથી જ જાણી શકાય છે, અને કેટલાંક તો આંખના પલકારાથી પણ દેહમુક્ત થાય છે—મરી જાય છે. ૨ (૬૨)

૮. જીવકાય

પૃથ્વી આઝીવા ય તહેવ ય વણસ્સઈ ।

इच्चेव थावरा तिबिहा तेसि भेए सुणेह मे ॥

(અ. ૩૬-૭૦)

પૃથ્વી, અપજીવ (અપકાય), અને વનસ્પતિ-એ પ્રમાણે
ત્રણ પ્રકારના સ્થાવર (જીવ) કહ્યા છે, તેના બેઠ માંની
પાસેથી સાંભળો.

૧ (૫૬)

૯. આત્મવિનય

‘યજ્ઞ્વ તે દ્રોણભીષ્માભ્યાં યુદ્ધમાસીદરિન્દમ ।

મનસૈકેન યોદ્ધવ્યં તત્તે યુદ્ધમુપસ્થિતમ્ ॥

તસ્માદભ્યુપગન્તવ્યં યુદ્ધાય ભરતર્ષમ ।

પરમવ્યવતરૂપસ્ય પારં યુક્ત્યા સ્વકર્મભિઃ ॥

‘યત્ર નૈવ શરૈઃ કાર્યં ન ભૃત્યૈર્ન ચ બન્ધુભિઃ ।

આત્મનૈકેન યોદ્ધવ્યં તત્તે યુદ્ધમુપસ્થિતમ્ ॥

(આશ્વ. અ. ૧૨-૧૨ થી ૧૪)

હે અરિન્દમ ! દ્રોણ અને ભીષ્મ સાથે તમારે જે યુદ્ધ થયું હતું તેવું જ યુદ્ધ હમણાં તમારી પાસે ઉપસ્થિત થયું છે, જેમાં તમારે એકલાએ મન સાથે લડવાનું છે. ૧

માટે હે ભરતર્ષભ ! તમે (મન સાથે) યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાઓ, અને સ્વકર્મ વડે યોગ દ્વારા પરમ અવ્યક્ત રૂપના (પરમાત્મતત્ત્વના) પારને પામો. ૨

જેમાં બાણો સેવકો કે બંધુઓનું કામ પડતું નથી તેવું આત્માની (મનની) સાથે એકલાએ લડવાનું યુદ્ધ તમારી પાસે ઉપસ્થિત થયું છે. ૩ (૬૫)

૧. આ શ્લોકશાન્તિ. ૧૬-૨૨માં ભીમ ધર્મરાજને કહે છે..

૨. આ શ્લોક નજીવા પાઠાન્તર સાથે શાન્તિ. ૧૬-૨૩માં ભીમ ધર્મરાજને કહે છે.

૯. આત્મવિન્ય

જો સહસ્સં સહસ્સાણં સંગામે દુજ્જણે જિણે ।
 એણં જિણેજ્જ અપ્પાણં એસ સે પરમો જઓ ॥
 અપ્પાણમેવ જુજ્ઞાહિ કિં તે જુજ્ઞેણ વજ્ઞઓ ।
 અપ્પાણમેવમપ્પાણં જહત્તા સુહમેહણે ॥
 પચ્ચિન્દિયાણિ કોહં માણં માયં તહેવ લોહં ચ ।
 દુજ્જયં ચેવ અપ્પાણં સવ્વં અપ્પે જિણે જિયં ॥

(અ. ૧-૩૪ થી ૩૬)

હથ લાખ થોદ્ધાઓને દુર્જય સંશ્રામમાં કોઈ જીતે, એના કરતાં પોતાની જાતને જીતે એ ઉત્તમ જય છે. તારી જાતની સાથે જ યુદ્ધ કર; બહારના શત્રુ સાથે લડીને શું કામ છે ? જાતે જ પોતાની જાત ઉપર વિજય મેળવનાર મનુષ્ય સુખ પામે છે. પાંચ ઇન્દ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા તેમજ લોભ તથા દુર્જય એવી પોતાની જાત એ સર્વ, આત્માને જીતતાં જિતાર્થ ગયું.

૧ થી ૩ (૬૨)

૧૦. લેશ્યા (વર્ણ)

‘ષડ્જીવવર્ણાઃ પરમં પ્રમાણં

કૃષ્ણો ધૂમ્રો નીલમથાસ્ય મધ્યમ્ ।

રક્તં પુનઃ સદ્ધતરં સુરં તુ

હારિદ્રવર્ણં સુસુરં ચ શુક્લમ્ ॥

(શાંતિ. અ. ૨૮૦-૩૩)

(હુઃખી એવા) કૃષ્ણ અને ધૂમ્ર, અને મધ્યમ નીલ,
તથા સહનશીલ રક્તવર્ણના, અને હારિદ્ર વર્ણના સુખી તથા
શુકલ વર્ણના અત્યંત સુખી એવા જીવોના છ વર્ણો (શાસ્ત્રોક્ત)
પરમ પ્રમાણ વડે (સમજાય) છે. ૧ (૬૬)

૧. પરિશિષ્ટ ૧ કાલગણના વિશેનું જુઓ.

૧૦. લેશ્યા (વર્ણ)

કિણ્ઠા નીલા કાઠ ય, તેઝ પમ્હા તહેવ ય ।

સુકલેસા ય છદ્ધા ય, નામાઈં તુ જહકમં ॥

(અ. ૩૪-૩)

કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજ, પદ્મ તથા છઠ્ઠી શુક્લ લેશ્યા—
આ પ્રમાણે (એનાં) યથાક્રમ નામો છે. ૧ (૬૩)

સ્વાધ્યાય

૧. મૃત્યુ

ઉત્તરાધ્યયનના ૧૩ માં અધ્યયનમાં “ચિત્ર અને સંભૂત”ના સંવાદમાં મૃત્યુનું વર્ણન કરતાં એનું આવું લયપ્રદરૂપ બતાવ્યું છે કે “જેમ સિંહ મૃગને લઈ જાય તેમ મૃત્યુ અંતકાળે મનુષ્યને લઈ જાય છે.” અને “કર્તાની પાછળ એનું કર્મજ જાય છે, સર્ગાં સંબંધીઓ તો ચિંતામાં બાળીને બીજ પાલક પાસે જાય છે.” ઉં અને મહાભારતમાં બીજા ઠેકાણે પણ આ ભાવ છે. મ.ભા. તું કદ મોટું હોવાથી એમાં તો અનેક ઠેકાણે આવા વિચાર વ્યક્ત થયેલા છે.

આ વિચારને જો જેમનો તેમ સિદ્ધાંતની માફક અલગ સ્વીકારવામાં આવે તો, એનો આશય સ્પષ્ટ હોવા છતાં પરિણામ બિલકુલ આવે એમ છે, કારણ કે શું મહાભારતમાં કે શું ઉત્તરાધ્યયનમાં આ વિચાર કથન કરનાર કાં તો જ્ઞાનો-મુક્ત નથી, કે જ્ઞાની હોય તેવાને ઉપદેશ આપવામાં આવતો નથી. ઉં માં ચિત્ર સંભૂતને (અત્રે રાજા બ્રહ્મહત્તને) કહે છે તે, એ એના કામભોગોમાં ગળાડૂબ “કળણમાં ખૂંચી ગયેલા હાથીની જેમ” ખૂંચી ગયો છે, એને આ કામભોગોની ક્ષણભંગુરતાનું—એમાં રહેલી આસક્તિની નિરર્થકતાનું જ્ઞાન કરાવવા.

ન્યારે મહાભારતમાં શાંતિપર્વના અ. ૧૭૫ (અને અ. ૨૭૭ જે અદ્ય પાઠભેદે એક છે)માં પિતાપુત્ર સંવાદમાં, વૈદિક કર્મકાંડી ક્રિયાઓ કરતા અને આશ્રમધર્મોનું અનુક્રમે પાલન કરીને મુનિ થવાની (એટલે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં મુનિ થવું એવી) ઇચ્છા રાખતા પિતાને એનો મેધાવી નામનો વિચક્ષણ પુત્ર, જે સર્વ રીતે કુરાળ હતો તે, જીવન કેટલું અનિશ્ચિત છે, અને મૃત્યુ ગમે ત્યારે વાઘ અથવા માદા વરુની માફક મનુષ્યને ઉઠાવી જાય છે, એ બતાવે છે. એ પ્રમાણે શાંતિ પર્વના અ. ૩૨૧ માં મહર્ષિ

વ્યાસ પુત્રને સમગ્ર વેદસ્વાધ્યાયનું અધ્યાપન કરાવીને પુત્ર, (પોતાની હાથકાત હોવા છતાં પણ) ^૧આશ્રમધર્મોના લાંબા અને તેથી અનિશ્ચિત (કારણ જીવન અનિશ્ચિત છે) માર્ગે ન જાય માટે લંબાણથી ઉપરનાને મળતો ઉપદેશ કરે છે. ઉલ્લોગપર્વના અ. ૪૦ માં વિદુર ધૃતરાષ્ટ્રને નીતિનો ઉપદેશ કરતાં પારકું અન્યાય વડે ખાવાની ઇચ્છા શાથી ન કરવી જોઈએ એ સમજાવવા આ ભયપ્રદ, એકાંગી લાગે છતાં એના વર્તુળમાં સત્ય અનુભવ-રૂપ અનેક ઉપદેશ કરે છે.

પરંતુ જ્ઞાનીનો ભાવ—જેણે સતત જગત રહીને આત્માનો કામ-ભોગોથી પરાભવ થવા દીધો નથી—આનાથી તદ્દન ઊલટો (દેખાય તેવો) છે. મ.ભા. શાંતિપર્વના. અ. ૧૭૫ (અને થોડા પાદભેદે અ. ૨૭૭) ના શ્લોક. ૩૦-૩૧ માં પુત્ર પિતાને કહે છે.

અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ દ્વયં દેહે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

મૃત્યુરાપદ્યતે મોહાત્ સત્યેનાપદ્યતેઽમૃતમ્ ॥

સોઽહં હ્યહિંસ્રઃ સત્યાર્થીં કામક્રોધવહિષ્કૃતઃ ।

સમદુઃખસુખઃ ક્ષેમી મૃત્યું હાસ્યામ્યમર્ત્યવત્ ॥

અમૃત અને મૃત્યુ અને દેહમાં જ રહેલાં છે. મોહથી મૃત્યુ મળે છે અને સત્યથી અમૃત મળે છે. ^૨ (સરખાવો. ઉપનિષદ્વચન મન एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।) તેથી હું તો અહિંસક, સત્યાર્થી, કામક્રોધને દૂર કરનાર, સુખદુઃખમાં સમત્વ રાખનાર, ક્ષેમી (પરમ સુખાર્થી : પં. નીલકંઠ) થઈને અમર્ત્યની જેમ મૃત્યુને ત્યજી દઈશ—અમર થઈશ. અને શાંતિ. અ. ૩૨૧ ના શ્લોક ૭૮ માં વ્યાસમુનિ શુકદેવને કહે છે.

ન દેહભેદે મરણં વિજાનતાં

ન ચ પ્રણાશઃ સ્વનુપાલિતે પથિ ।

૧. 'જનકરાજ'ના શાંતિ અ. ૩૨૫-૩૨૬ના સ્વાધ્યાયમાં આશ્રમધર્મો વિશે શું દિષ્ટિબિંદુ હોવું જોઈએ એ માટે જુઓ.

૨. સરખાવો મ.ભા. આશ્ર. ૧૧-૪ સર્વજિજ્ઞાસુ મૃત્યુપદં આર્જવં ब्रह्मणः पदम् । સર્વપ્રકારની કુટિલતા મૃત્યુપદ છે અને [સર્વપ્રકારની] સરળતા બ્રહ્મપદ છે.

धर्मं हि यो वर्धयते स पण्डितो

य एव धर्माच्च्यवते स मुह्यति ॥

જેઓ એમ જાણે છે કે દેહ પડતાથી મૃત્યુ નથી, અને સત્પુરુષોથી પાલન કરાયેલા માર્ગે જનારને વિનાશ થતો નથી, અને જે ધર્મની વૃદ્ધિ કરે છે તે પંડિત છે, પણ ધર્મથી પતન પામનાર મોહ પામે છે.

વ્યાસ મુનિ પુત્ર શુકદેવને ઉપદેશ આપે છે તે સ્પષ્ટ બતાવે છે કે આગળ એમણે બતાવેલી બીકતો મોહાધીન ભોગીને માટે છે. (શુઓ પૃ. ૬. શાંતિ ૩૨૧/૭૪) ઉદ્યોગપર્વમાં વિદુરનીતિના અનુસંધાનમાં સનત્સુજન ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપદેશ કરતાં મૃત્યુ બાબત એ મતનો ઉલ્લેખ કરે છે.

“(૧) (બ્રહ્મચર્યાદિ કર્મ વડે) મૃત્યુ દૂર કરાય છે, (એટલે કે મૃત્યુ છે ખરું) અને (૨) મૃત્યુ છે જ નહિ.” (ઉદ્યોગ ૪૨-૩) પણ સનત્સુજન પોતે કહે છે કે “પ્રમાદ એ મૃત્યુ છે અને અપ્રમાદ એ અમૃતત્વ છે.”

‘‘प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि,

तथाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥

उद्योग. ४२।४

આગળ ચાલતાં “અસુરો પ્રમાદથીજ પરાભવ (મૃત્યુ) પામ્યા અને અપ્રમાદથી એઓ બ્રહ્મભૂત થાય છે. મૃત્યુ કંઈ વ્યાધિની જેમ પ્રાણીઓને ખાઈ જતું નથી, કેમકે એનું રૂપ જોવામાં આવતું નથી.”

‘‘प्रमादाद्वै असुराः पराभवन्नप्रमादाद् ब्रह्मभूता भवन्ति ।

नैव मृत्युर्व्याध् इवात्ति जंतून् ह्यस्य रूपमुपलभ्यते हि ॥ उद्योग. ४२।५

૩. બૌદ્ધ ‘ધર્મપદ’ ની સમાન અર્થની ગાથા

अप्यमादो अमृतपदं पमादो मच्चुनो पदं ।

अप्यमत्ता न मीयन्ति ये पमत्ता यथा मता ॥ अप्यमादवज्જો ૨૧/૧

અપ્રમાદ એ અમૃતનો માર્ગ છે, પ્રમાદ એ મૃત્યુનો માર્ગ છે. અપ્રમત્તો [પુરુષો] મરતા નથી અને પ્રમત્તો મરેલા સમાન છે.

૪. સરખાવો શાંતિ. ૧૭૫/૧૩, ૧૮. ૧૬; ૩૨૧/૨૦; ૨૭૭/૧૭થી૧૬, અને ૭. અ. ૧૩/૨૬, જ્યાં મૃત્યુ વિશે આખી ઊભટા પ્રકારનો, ભયપ્રદ વિચાર દર્શાવેલો છે.

યમ વિશે કહેતાં એને આત્માવસન—આત્મામાં જ લીન હોલ છે, (ઉદ્યોગ. ૪૨/૬) કે જેના આદેશથી ક્રોધ પ્રમાદ અને લોભરૂપી મૃત્યુ મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. (ઉદ્યોગ. ૪૨/૭) કામ અને ક્રોધ રૂપ મૃત્યુને બાલકો—અજ્ઞાનીઓ—સ્વાધીન થાય છે, પરંતુ ધીર પુરુષો તો ધૈર્ય વડે મૃત્યુને તરી જાય છે. (ઉદ્યોગ. ૪૨/૧૧) અને વિશેષ સમજાવતાં સ્પષ્ટ કહે છે કે “અપ્રમાદી આચારવાળાને તૃણના વાલની જેમ મૃત્યુ શું કરી શકે એમ છે?...તારા શરીરમાં જે ક્રોધ લોભ અને મોહવાળો અન્તરાત્મા છે તે મૃત્યુ છે. આવી રીતે મૃત્યુ ઉત્પન્ન થાય છે એમ જાણીને જે જ્ઞાનમાં સ્થિતિ કરે છે તે મૃત્યુથી ડરતો નથી, કેમકે મર્ત્ય મૃત્યુની પાસે આવતાં જેમ વિનાશ પામે છે તેમ મૃત્યુ જ્ઞાન પાસે નાશ પામે છે.”

અમૃદવૃત્તે: પુરુષસ્યેહ કુર્યાત્

કિં વૈ મૃત્યુસ્તાર્ણં ઇવાસ્ય વ્યાઘ્ર: ।

×

×

સ ક્રોધલોભૌ મોહવાનન્તરાત્મા

સ વૈ મૃત્યુસ્તવચ્છરીરે ય ઇષ: ।

एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा

ज्ञाने तिष्ठन्न बिभेतीह मृत्यो: ।

विनश्यते विषये तस्य मृत्यु-

मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्य: ॥

ઉદ્યોગ. ૪૨/૧૫-૧૬

“મૃત્યુ વિશે આવેા નિર્ભય—જ્ઞાનીનો—ભાવ મ.બા. માં અનેક

પ. ‘ધરમપદ’ પુષ્કવગ્ગો ગાથા ૪૬થી૪૭/૩-૪, અને આ ગ્રંથમાં મૂકેલા શાંતિ. ૧૭૫/૧૮-૧૯ ના શ્લોકો મળતા છે, શાંતિ. ૧૭૫/૧૨ ૧૩ ૧૮, અને શાંતિ.

સ્થળોએ દેખાય છે. (સ્ત્રી. ૭/૨૩-૨૪, શાંતિ. ૧૫/૫૮, આશ્વ. ૪૬/૪૬ થી ૪૯, આશ્વ. ૫૧/૨૯)

જેન આગમોમાં પણ આવું છે. ‘આતુર પ્રત્યાખ્યાન’ અને ‘આચારાંગ સૂત્ર’ માં આવાં કથન છે. ‘આતુર પ્રત્યાખ્યાન’માં “કદી નહિ મેળવેલું” અમૃતતુલ્ય જિનસુભાષિત મેં મેળવ્યું છે અને સદ્ગતિનો માર્ગ મેં સ્વીકાર્યો છે, એટલે હું મરણથી ખીતો નથી. ધીર પુરુષે પણ મરવાનું છે અને કાયરે પણ જરૂર મરવાનું છે. બન્નેએ મરવાનું જ હોય તો ધીર થઇને મરવું શ્રેષ્ઠ છે. શીલવાને પણ મરવાનું છે અને અશીલવાને પણ જરૂર મરવાનું છે, તો શીલવાન થઇને મરવું શ્રેષ્ઠ છે. જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર્યએ ત્રણને માટે જે અપ્રમાદ—સાવધાની (ઉવઓગ)^૬ રાખશે તે સંસારથી છૂટી જશે. ”

૨૭૭/૧૨-૧૮ એ શ્લોકો અને ‘ધમ્મપદ’ની ગાથાઓ લગભગ શબ્દશઃ સરખી છે:

પુપ્ફાનિ હેવ પચ્ચિનન્તં વ્યાસત્તમનસં નરમ્ ।

સુત્તં ગામં મહોઘો વા મચ્ચુ આદાય ગચ્છતિ ॥ ધમ્મપદ ૪૭-૪

આસક્ત થયેલા પુરુષને એ ફૂલ વીણતો હોય નેજા, સૂતેલા ગામને મહાઓઘ—મહાપૂરની પેઠે, મૃત્યુ પકડીને ચાલ્યું જાય છે. મ.ભા. શાંતિ. ૧૭૫/૧૮માં મહોઘ—“મહાપૂર” એવું પાઠાન્તર છે જે ‘ધમ્મપદ’ સાથે મળે છે. વળી ‘ધમ્મપદ’ ૪૮-૫માં પૂર્વાર્ધ પુપ્ફાનિ^૭ ઇત્યાદિ સમાન છે, પણ ઉત્તરાર્ધ

અતિત્તં યેવ કામેસુ અન્તકો કુરુતે વસં । એ પ્રમાણે ભિન્ન છે.

હ. માં અ. ૨૩/૬૬થી૬૮માં જરા અને મરણને ‘મહાહૃદયવેગ’ મહાપૂર કહ્યું છે. આ બધાંની સાથે બૌદ્ધશાસ્ત્રની પરિભાષામાં ઓઘ [પૂર]નો અર્થ ‘મનુષ્યને તાણી જનારી તૃષ્ણા’ એવો થાય છે અને એ ચાર ભતની છે. [ધ. પ. પૂ.૧૩૬] એ ખ્યાલમાં રહેવું જોઈએ.

૬. પ્રાકૃત ઉવઓગ (> સં. ઉપયોગ)નો આ અર્થ પૂ. મુનિશ્રી પુલ્કયવિજય-છએ અંગત વાતચીતમાં કહ્યો હતો. પં. હરગોવિન્દદાસના પ્રાકૃત શબ્દકોશમાં એનો ‘સાવધાની’ એવો અર્થ આપ્યો છે

લદ્ધં અલદ્ધપુત્રં જિણવયણસુમાસિયં અમિયભૂયં ।

ગહિઔ સુગ્ગહમ્ગો નાહં મરણસ્સ બીહેમિ ॥ ગાથા ૬૩

ધીરેણ વિ મરિયવ્વં કાઠરિસેણ વિ અવસ્સ મરિયવ્વં ।

દુણ્હંપિ હુ મરિયવ્વે વરં સુ ધીરત્તણે મરિઠં ॥ ગાથા ૬૪

સીલેણ વિ મરિયવ્વં નિસ્સીલેણ વિ અવસ્સ મરિયવ્વં ।

દુણ્હંપિ હુ મરિયવ્વે વરં સુ સીલત્તણે મરિઠં ॥ ગાથા ૬૫

નાણસ્સ દંસણસ્સ ય સમ્મત્તસ્સ ય ચરિત્ત જુત્તસ્સ ।

જો કાહિ ઉવઓગં સંસારા સો વિમુત્તિચ્ચિહિસિ ॥ ગાથા ૬૬

આચારાંગ સૂત્રમાં કોષ મોહ દેષ આદિ દોષોને મૃત્યુ-માર-કલા

છે. (પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ ૩-૪-૪)

ઉ. માં અ. ૨૩/૮૦થી ૮૪ સુધીમાં ‘ નિર્વાણુ ’ વિશે કથન છે તેમાં કેશિકુમાર પૂછે છે કે જરા મૃત્યુ દુઃખ અને રોગ વગરની કોઈ જગ્યા છે ? (૨૩/૮૦-૮૧) ત્યારે ગૌતમ સ્વામી જવાબ આપે છે :

નિબ્બાણં તિ અવાહં તિ સિદ્ધિ લોગગમેવ ય ।

સ્વેમં સિયં અણાવાહં જં ચરંતિ મહેસિણો ॥

તં ઠાણં સાસયં વાસં લોયગમ્મિ દુરાલુહં ।

જં સંપત્તા ન સોયન્તિ મવોહન્તકરા મુણિ ॥

(૨૩-૮૩, ૮૪)

લોકના અગ્રભાગમાં રહેલું ક્ષેત્ર, શિવ અને બાધારહિત (એ સ્થાન) નિર્વાણુ, અબાધ (બાધામાંથી મુક્તિ) તથા સિદ્ધિ કહેવાય છે, જે મહર્ષિઓ પ્રાપ્ત કરે છે.

લોકના અગ્રભાગમાં રહેલું આસ્થાન શાશ્વત વાસ હોઈ ત્યાં પહોંચવું કઠિન છે, ત્યાં પહોંચીને ભવનો અંત કરનાર મુનિઓ શોકથી મુક્ત થાય છે.

કેટલીક વખત દેશી અને પરદેશી વિદ્વાનો એક બાજુથી આ પુસ્તકમાં રજૂ કરેલો મૃત્યુ વિશેની ગાથાઓ જેવા ઉપદેશને Pessimistic—ભગ્નાશ દષ્ટિઅંદુવાળો કહે છે, અને બીજી બાજુ ચાલુ ઉપદેશ કરવાની પદ્ધતિ અને ઉપદેશ કરનારના પોતાનામાં જ્ઞાન તથા ચારિત્ર્યના અભાવને લઇને અત્રકથિત ઉપદેશનું ઉત્તર પાસું, કે જે સિદ્ધ કરવા માટે આવો ઉપદેશ કરાય છે, બાકી રહે છે અને તેથી આ અમૃતનો લાભ લેવો તો દૂર રહ્યો પણ નુકસાન લેવાય છે, તેથી ક્રોધ લોભ દ્વેષ ઇત્યાદિ તૃષ્ણા-મૂલક વૃત્તિઓની વિચારણા મૂકવાની ઇચ્છાથી આ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે તેમ સ્પષ્ટ સમજીને તેનો મુખ્ય આશય જ્ઞાન દર્શન આચારનું ઉત્તરોત્તર ઈર્ષ્વીકરણ છે એમ ગ્રહણ કરવું જોઇએ. મહાભારતમાં આશ્વ. ૧૩/૩, તથા ૫૧/૨૬ માં મમ એટલે મૃત્યુ અને ન મમ એટલે શાશ્વત^૭ એમ કહીને સુંદર ઉપદેશ છે, જ્યારે ઉપરના જ મમ અને ન મમ નો હેતુવાદથી સંસારી કામભોગો ભોગવવાની દલીલો (શાંતિ. ૧૩/૪ થી ૧૩ સુધી) કરવામાં ઉપયોગ થયેલો છે. સારામાં સારી વસ્તુને હેતુવાદાદિ વડે બગાડી શકાય—એનો દુરુપયોગ થઇ શકે—એનો નમૂનો ઉપરના દષ્ટાંત વડે મહર્ષિ વ્યાસે બતાવ્યો છે. એવું પહેલાં થતું અને અત્યારે વ્યાપક પ્રમાણમાં થાય છે, માટે વિવેકમાર્જિત પ્રજ્ઞા વડે ઉપદેશ લેવો યોગ્ય ગણાય. (આવા હેતુવાદના બીજા નમૂના માટે જુઓ ' આત્મવિજય 'ના સ્વાધ્યાયમાં.)

એથી વ્યાસ ભગવાન શુકદેવને ઉપદેશ આપતાં કહે છે તેમ, પ્રજ્ઞાન-તૃપ્ત, નિર્ભય અને નિરાશ (આશા-તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરનાર)ને મૃત્યુ વશ કરી શકતું નથી, પણ (આવો જ્ઞાની) મૃત્યુને જ વશ કરે છે—મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરે છે :

एवं प्रज्ञानतृप्तस्य निर्भयस्य निराशिषः ।

न मृत्युरतिगो भावः स मृत्युमधिगच्छति ॥

મ.ભા. શાંતિ. ૨૪૫-૨૧

શાંતિ. ૧૭૫/૭ થી ૯ અને ઉ૦ ૧૪/૨૧ થી ૨૩ ના આ શ્લોકો (જુઓ પૃ. ૮-૯) લગભગ એક જેવા વાતાવરણમાં અને શબ્દશઃ લગભગ સરખા કથાયેલા છે. મ.ભા. માં મેધાવી, જીવનની ક્ષણભંગુરતા સમજનાર પુત્ર અને કર્મકાંડી પિતાનો જે સંવાદ થયો છે તેમાંથી આ શ્લોકો લીધા છે. ઉ૦ ના શ્લોકો કર્મકાંડી પિતાને પુત્રો (અને પાછળથી પત્ની પણ) કહે છે તેમાંથી લીધા છે.

૨. તૃષ્ણા

આ સાથે સરખાવો મ.ભા. માં વન ૨/૩૬ અને અનુ. ૭/૨૪ એમ બે ઠેકાણે આવતો શ્લોક; અત્રે મૂકેલા શ્લોક શાંતિ. ૧૭૪/૫૫ ની જેમ (પૃ. ૧૪) તૃષ્ણા જીર્ણ થતી નથી એમ અસરકારક રીતે બતાવે છે :

जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

चक्षुः श्रोत्रे च जीर्यते तृष्णा न तु जीर्यते ॥

વૃદ્ધાવસ્થામાં કેશ જીર્ણ થાય છે, દાંત જીર્ણ થાય છે, ચક્ષુ અને કાન જીર્ણ થાય છે, માત્ર એક તૃષ્ણા જ જીર્ણ થતી નથી.

તૃષ્ણા વિશે અહીં મૂકેલા અનુ. ૯૩/૪૪, અને ઉ. ૯/૪૯ના શ્લોકો લગભગ શબ્દશઃ સરખા છે (પૃ. ૧૦-૧૧) અને એ બહુ પ્રાચીન જણાય છે, કારણ કે મ.ભા. ના જે અધ્યાયમાં આ શ્લોક આવે છે તે અધ્યાય એના અતિપ્રાચીન થરમાં છે.^૧

અહીં મૂકેલા શ્લોકોમાં મ.ભા. શાંતિ. ૧૭૪/૪૬ ઇ. અને ‘ધર્મપદ’ ની ઠેકઠીક ગાથાઓમાં સમાન વિચાર વ્યક્ત થાય છે. ‘ધર્મપદ’ નું તત્કાલિન વાંચતાં સમવિચારની છાયા આંખ આગળ આવે છે:

૧. અનુ. અ. ૯૩ “ ધિસસૈન્ધ્યોપાખ્યાન ” ધણું પ્રાચીન છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. શ્રી. હોપકિન્સ પણ એમ માને છે.

ન કહાણવસ્સેન તિત્તિ કામેસુ વિજ્ઞતિ ।
 અપ્પસાદા દુક્કવા કામા इति विज्जाय पण्डितो ॥
 અપિ દિવ્વેસુ કામેસુ રતિં સો નાધિગચ્છન્નિ ।
 તન્હક્કવરતો હોતિ સમ્માસમ્બુદ્ધસાવકો ॥

ધમ્મપદ ૧૮૬-૧૮૭।૮-૯

કાર્ષાપણુનો (સોનામહેરોનો) વરસાદ થાય તોપણ કામસુખોની તૃપ્તિ થતી નથી; કામસુખો અદ્વપરવાદવાળાં અને દુઃખ આપનારાં છે એમ જાણીને પંડિત દિવ્ય કામસુખોમાં પણ રતિ કરતો નથી; સમ્યક્ રીતે સંયુક્ત શ્રાવક થઇને તૃણાક્ષયમાં રત થાય છે.

અહીં શ્રુતેલ ઉ. નો શ્લોક ૯/૪૪ (પૃ. ૧૫) અને “ ધમ્મપદ ”ના પાલવર્ણોની ગાથા ૭૦/૧૧. શબ્દશઃ એક છે.

માસે માસે કુસગ્ગેન બાલો યુજ્જેય મોજનં ।

ન સો સંસ્વતધમ્માનં કલં અઘ્ઘતિ સોઙ્કસિ ॥

કાષ્ઠ મૂર્ખ જન માસે માસે માત્ર કુશના અગ્રભાગ ઉપર રહે તેટલું ભોજન કરે, પણ જોણે ધર્મ જાણ્યો છે તેમની સોળમી કલાને પણ એ યોગ્ય નથી.

“ સોળમી કલાને પણ યોગ્ય નથી ” આવી પ્રચલિત કહેવત હતી એ ૨૫૪ છે,

૨. પ્રાહ્મણ અને શ્રમણ

પ્રાહ્મણ અને શ્રમણ આ બન્ને વિભાગ ભેગા લીધા છે, કારણ ‘ પ્રાહ્મણ ’નો અર્થ દરેક વખતે, હાલમાં જેમ સમજાય છે તેમ, વર્ણવિશેષ થતો નથી, ઉ. ના અહીં ટાંકેલા શ્લોકોમાં પ્રાહ્મણ એટલે પવિત્ર મનુષ્ય અને પવિત્ર સાધુ—શ્રમણ એવો છે. મ.ભા. માં પણ ‘ પ્રાહ્મણ ’ શબ્દ

વર્ણવિશેષ પવિત્ર મનુષ્ય, સંન્યાસી-ભિક્ષુ, (એટલે 'શ્રમણ' અર્થ પણ્ય થયો) વગેરે અર્થોમાં વપરાયો છે. ઉ. માં 'બ્રાહ્મણ' શબ્દનો 'શ્રમણ' અર્થ^૧ દેખાય છે. મ.ભા. એક વિશાળ સર્વસંગ્રહાત્મક ગ્રંથ હોઈ એમાં 'બ્રાહ્મણ' શબ્દ એના વિવિધ અર્થોમાં મળે છે. નીચે ટાંકેલા શ્લોકોમાં 'બ્રાહ્મણ'નો પ્રયોગ 'સંન્યાસી' એવા અર્થમાં છે :

યત્ર મન્યેત ભૂયિષ્ઠં પ્રાવૃષીવ તૃણોલપમ્ ।

અન્નં પાનં બ્રાહ્મણસ્ય તઙ્ગીવેન્નાનુસંજ્વરેત્ ॥

ઉદ્યોગ. ૪૨ । ૩૦

વર્ષાઋતુમાં ઊગેલા કૃણા ઘાસની જેમ જ્યાં (જે ઘરમાં) બ્રાહ્મણને (સંન્યાસીને) માટે (પુષ્કળ) અન્ન અને પેય મળે એમ હોય ત્યાંથી (અન્ન ઇ. લાવીને) નિર્વાહ કરવો, પણ સંતાપ મેઠવો નહિ.

અહીં 'બ્રાહ્મણ' શબ્દ સંન્યાસીના અર્થમાં છે. ટીકાકાર પં. નીલકંઠે બ્રાહ્મણસ્ય સંન્યાસિનઃ એમ અર્થ કર્યો છે.

પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ-ગૃહસ્થધર્મનું વર્ણન કર્યા પછી નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મનું વર્ણન કરતાં અનુશાસન પર્વમાં

વિમુક્તઃ સર્વસંજ્ઞેષુ સ્નેહબંધેષુ ચ દ્વિજઃ ।

આત્મન્યેવાત્મનો ભાવં સમાસજ્જેત વૈ દ્વિજઃ ॥

અનુ. ૧૪૧ । ૮૫

એ દ્વિજે સર્વ સંગોથી (આસક્તિઓથી) અને સ્નેહબંધનોથી મુક્ત થવું, અને આત્મામાં જ આત્મભાવ રાખવો.

અહીં 'દ્વિજ'નો અર્થ ભિક્ષુ છે એમ પૂર્વાપરસંદર્ભ (જેમકે અનુ. ૧૪૧/૮૬) ઉપરથી સ્પષ્ટ છે. વળી આ જ અધ્યાયમાં મુનિધર્મનું કથન શ્લોક ૯૫ થી ૧૧૫ સુધી છે. તેમાં મુનયઃ સંન્યાસિનઃ એમ પં. નીલકંઠે

૧ 'ધર્મપદ' બ્રાહ્મણવર્ગોમાં 'બ્રાહ્મણ' શબ્દ 'શ્રમણ'વાચક અર્થમાં પણ્ય છે.

અર્થ કરે છે. આગળ આશ્વ. માં જ. ૨૮ અધ્વયુર્યતિસંવાદમાં અધ્વયુર્ (બ્રાહ્મણ) યતિને (ત્યાંના વર્ણને ઉપરથી અહિંસાપ્રધાન સંપ્રદાયને) સંન્યાસી) દ્વિજ સંબોધન કરે છે. (આશ્વ. ૨૮:૨૧ અને ૨૬) શાંતિ. ૨૬૯/૧૪ માં

વાચોવેગં મનસઃ ક્રોધવેગં વિધિત્સાવેગમુદરોપસ્થવેગમ્ ।

एतान्वेगान्यौ विषहेदुर्दीर्णीस्तं मन्येऽहं ब्राह्मणं वै मुनिं च ॥

જે (વૃદ્ધિ પામેલા) વાયાના વેગને, મનોવેગને, ક્રોધના વેગને, વિધિ-ત્સાનાવેગને (વિશિષ્ટા પિપાસા-ખાસ ઇચ્છા), ઉદર અને ઉપરથના વેગને સહન કરે છે તેને જ હું બ્રાહ્મણ કે મુનિ માનું છું. (હંસગીતામાં હંસરૂપધારી બ્રહ્મા આમ સાધ્ય દેવોને કહે છે). અહીં બ્રાહ્મણ અને મુનિ એક સાથે મૂક્યા છે. અને બ્રાહ્મણ નો અર્થ ટીકાકારે બ્રહ્મિષ્ઠ એવો આપ્યો છે. વળી શાંતિ. જ. ૨૪૫ માં બ્રાહ્મણ અને વિપ્ર શબ્દ મુનિ, યોગી, યાત્રી ઇ. અર્થમાં વિસ્તારથી ચર્ચેલા છે. આ જ અધ્યાયમાં તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ જેમાં ચોથું ચરણ છે તેવા સાત શ્લોકો છે. (આ સાત શ્લોકોમાંથી આ ગ્રંથમાં એકે શ્લોક લીધો નથી.)

ઉ. ના શ્લોક ૨૫:૨૪ ની સાથે સરખાવો (પૃ. ૨૧) શ્રીકૃષ્ણે કુર્યોધનને ઝેનું ભોજનનું નિમંત્રણ પાછું ઠેલતાં પોતાના માટે કહ્યાં હતાં તે વચન પૈકી

नाहं कामान्न संरंभान्न द्वेषान्नार्थकारणात् ।

न हेतुवादाल्लोભાદ્વા ધર્મે જહ્યા કથન્નન ॥ ઉદ્યોગ. ૧૧:૨૪

હું કામથી, સંરંભથી (ક્રોધ, આડાઇ, વ.), દ્વેષથી, ધન માટે, હેતુવાદથી-કષ્ટથી-કે લોભથી ધર્મનો ક્રોધ રીતે ત્યાગ કરું એમ નથી.

આ અર્થના વન. ૨૦૭:૪૨-૪૩ ના શિષ્ટાચાર કથન કરતા શ્લોકો પણ સાથે જેવા જેવા છે.

આ ગ્રંથમાં મૂકેલો ઉ. ના શ્લોક ૨૫:૩૩ સાથે મ.ભા. અનુ. ૧૪૩/૫૦-૫૨ સરખાવો. એ અન્નેની સાથે મ.ભા. વન. ૧૮૦/૨૫-૨૬-૩૭ તથા મ.ભા. વન. ૩૧૩/૧૦૮-૧૦૯-૧૧૧ સરખાવવા જેવા છે; (વન.ના આ

તથા એને મળતા બીજા શ્લોકો આ ગ્રંથમાં નથી લીધા.) જેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ લખાણ થયેલું તે જમાનામાં જન્મ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી શ્રેષ્ઠતા-સ્થાપિત થયેલા હક્કવાળી 'જડ' શ્રેષ્ઠતા અને વૃત્ત દ્વારા પ્રાપ્ત થતી (સાચી) શ્રેષ્ઠતા એ બન્નેનો પુરસ્કાર કરનારા મતો હતા. તેથી મ.ભા. માં એ બન્ને પ્રકારના થર સારા પ્રમાણમાં મળે છે. મ.ભા. ના અત્રે અનુ. ૧૪૩/૫૦-૫૨ વાળા શ્લોક મૂકેલા છે (જુઓ પૃ. ૨૬) તે સામાન્યતઃ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોની અનુક્રમે શ્રેષ્ઠતા બતાવનાર-જન્મજાત શ્રેષ્ઠતા બતાવનાર-વિભાગમાંથી છે. તેથી જ્યાં આગળ તે છે, ત્યાં તેના સુધારક વલણથી ખૂબ ધ્યાન ખેંચે છે. મ.ભા. ના ઉપર કહેલા વિભાગોમાં અને તે સિવાય બીજા પણ (વન. ૨૧૬/૧૩૫૧૫) આ અર્થના શ્લોકો હોવા છતાં, અર્થ અને વિચારની દૃષ્ટિએ આ શ્લોકો ઉત્તમ હોવાથી આ ગ્રંથમાં મૂક્યા છે. આ શ્લોકોના પૂર્વાપરસંદર્ભમાં તો બ્રાહ્મણોની જાતિગત શ્રેષ્ઠતા અલબત્ત, સૌમ્યરૂપે દેખાય છે. વન. ૧૮૦/૨૫-૨૬ અને સમગ્ર રીતે ૧૮૦/૨૦થી ૩૭ સુધી જાતિગત બ્રાહ્મણત્વની શ્રેષ્ઠતાની પોકળતા બતાવી છે. તથા તે માટે સ્વાયંભુવ મનુનો મત પણ ટેકામાં ટાંકેલો છે. (વન. ૧૮૦/૩૫)

ઉ. નું ૨૫ મું અધ્યયન ઉપર દર્શાવેલા બે પ્રકારના મતો-બ્રાહ્મણોની જન્મજાત શ્રેષ્ઠતા અને વૃત્તદ્વારા પ્રાપ્ત થતી શ્રેષ્ઠતા-હતા એને અનુમોદન આપે છે. (જેમાંથી તં વયં વ્રમ માહર્ણ વાળા શ્લોકો આ પુસ્તકમાં મૂકવામાં આવ્યા છે) આમાં જ્યથેષ નામના જન્મે બ્રાહ્મણ પણ પછી જૈન સાધુ થયેલા એમનો અને વિજયધેષ નામના એક યજ્ઞકાર્ય કરનારા બ્રાહ્મણ વચ્ચેનો સંવાદ છે, જેમાં કેવા બ્રાહ્મણોને ભિક્ષા આપવી એવા વિજયધેષના પ્રશ્નનો (ઉ. ૨૫/૭-૮) જ્યથેષ જવાબ આપે છે.

એ સિવાય ઔદ્ધ ધાર્મિક સાહિત્યમાં મહાવગ્ગમાં ભગવાન બુદ્ધના ઉદ્ગારો અને ત્રિપિટકમાં અન્ય સ્થળે આવતી નોંધો જાતિગત શ્રેષ્ઠતા કરતાં વૃત્તદ્વારા પ્રાપ્ત શ્રેષ્ઠતાને બિંચી કહે છે અને જૂની પરિભાષા બ્રાહ્મણ, ત્રેવિષ્, વેદસંપન્ન, ઓગ્રિય, સ્નાતક નો નવી રીતે ઉપયોગ કરે છે. (બુ. ચ. ૫. ૧૭ અને ૭૨)

ઉં ૨૫/૨૩ ની સાથે શાંતિ. અ. ૨૫૧/૬ સરખાવો.

यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।

कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥

ન્યારે સર્વભૂતો પ્રત્યે (માણસ) કર્મ મન અને વચનથી પાપી ભાવ રાખતો નથી, ત્યારે બ્રહ્મને પામે છે.

સમગ્રપણે શાંતિ. અ. ૨૫૧ માં અને એમાં ખાસ કરીને અ. ૨૫૧/૧ થી ૧૦ માં 'બ્રાહ્મણુ'નું અર્થાત્ પરમાત્માની વિશાળતા અને સમતાનો અનુભવ કરનારનું કથન છે. (આ પુસ્તકમાં પૃ. ૨૬ ઉપર/ મૂકેલ અનુ. ૧૪૩/૫૨ જુઓ).

૬૦ માં તં વયં ब्रूम माहणं । એવા અતિમ ચરણવાળા શ્લોકો અ. ૨૫ માં છે, તેની જેમ મ.ભા. માં તં देवा ब्राह्मणं विदुः । એવા અતિમ ચરણવાળા કેટલાક શ્લોકો ધણે ઠેકાણે રમળે છે. મ.ભા. માં અત્રે મૂકેલા ઉપરાંત શાંતિ. અ. ૨૪૫ માં તેવા સાત શ્લોકો છે. અને અનુ. અ. ૯૦/૪૯ માં એક શ્લોક છે. સંભવ છે કે ખીજા અધ્યાયોમાં પણ હોય. પરંતુ મ. ભા. માં જ્યાં જ્યાં આવા શ્લોકો મળ્યા છે ત્યાં તે તે વિભાગો સાંખ્ય—જ્ઞાન, પરમાર્થવસ્તુવિવેક કથન કરે છે. જ્ઞાની મનુષ્યોને કૃત્રિમ-જન્મમ્મત-શ્રેષ્ઠતા

૨. 'धर्मपद'માં तमहं ब्रूमि माहणं । એવા અતિમ ચરણવાળા ધણુ શ્લોકો 'બ્રાહ્મણુવગ્ગો' માં છે, જે બધાની વિચારસરણી અને રજૂઆત ૬૦ અને મ.ભા. ની ઢબની છે. મ.ભા. માં તં देवा ब्राह्मणं विदुः । આ શ્લોકપાદ સંભવતઃ કોઈ શ્રમણપંથના (અવળત વૈદિક) મતનું પણ નિદર્શન કરાવતો હોય, કારણ શાંતિ. અ. ૨૩૭/૨૨ અને ૨૩માં વ્યાસમુનિ ભિન્ન મતો ટાંકતાં કહે છે:

ब्रह्मज्ञानप्रतिष्ठं हि तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातं परे च कृतनिश्चयम् ॥૨૨॥

अन्तःस्थं च बहिष्ठं च, साधियज्ञाधिदैवतम् ।

ज्ञानान्विता हि पश्यन्ति, ते देवास्तात ते द्विजाः ॥૨૩॥

જે બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પ્રતિષ્ઠિત છે તેને દેવો બ્રાહ્મણુ નહિ છે. ખીજાઓ કહે છે કે નિશ્ચયપૂર્વક શબ્દબ્રહ્મ-વેદ-માં નિષ્ણાત હોય તે બ્રાહ્મણુ છે. પણ હે તાત ! (મારો મત છે કે) જેઓ જ્ઞાનસંપન્ન થઈને અંદર અને બહાર રહેલા યજ્ઞોમાં અને દેવોમાં રહેલા એને (બ્રહ્મને) જુએ છે તેઓ દેવો છે અને એઓ બ્રાહ્મણુ છે. આ ગ્રંથમાં આ જ વિભાગમાં વન. ૨૦૬/૩૬ થી ૪૧ શ્લોક મૂકેલા છે (જુઓ પૃ. ૨૦-૨૨) તે પણ આ વિધાનને ટેકો આપે છે.

માન્ય ન હોય તેથી ત્રણે અનુગમોના-એક જ સનાતન ધર્મના-વિચારો આ બાબતમાં સરખા છે. ગીતાનો બ્રાહ્મણનાં સ્વભાવગત કર્મ શું હોય એ વિશેનો શ્લોક અહીં જોવો જોઈએ:

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાન્તિરાજવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ મીષ્મ.૪૨।૪૨, ગીતાઈર્વ

શમ, દમ, તપ, શૌચ, ક્ષમા, આર્જવ, જ્ઞાન (અંતઃસ્થ જ્ઞાન), વિજ્ઞાન (અનુભૂત જ્ઞાન), અને આસ્તિકતા એ બ્રાહ્મણનાં સ્વભાવજન્ય કર્મો છે.

ઈ. સ. ની પાંચમી સદી આસપાસ લખાયેલા જૈન કથાગ્રંથ વસુદેવહિંદી માં બ્રાહ્મણો અને આર્યવેદની ઉત્પત્તિની કથા છે. એમાં ભરતચક્રવર્તીનું દર્શન કરવા કેટલાક લોકો રાજમહેલમાં જતા હતા. તે લોકોની પ્રતિજ્ઞા હતી કે પ્રાણીઓને હણવાં નહિં. જીવોને નહિ હણવાના કારણથી એઓ માહણ (બ્રાહ્મણ) કહેવાતા હતા. એમનો આચારધર્મ તે શતસહસ્ર (શ્લોકવાળા ગ્રંથ) થી નિબદ્ધ કરવામાં આવ્યો. (વસુદેવહિંદી મૂળ પૃ. ૧૮૪, અનુવાદ પૃ. ૨૨૯, સોમશ્રી લંબક). અહીં બ્રાહ્મણોનો માહણ-અહિંસક તરીકે ઉલ્લેખ છે. સામાન્યતઃ જૈન ગ્રંથોમાં બ્રાહ્મણોનો ધિગ્જાતીય (ગ્રા. ધિજ્જાઈઅ) એવો હલકા પ્રકારનો ઉલ્લેખ હોય છે, એ જોતાં આ નિર્વચન નોંધપાત્ર છે: વળી એમનો આચારધર્મ મયસા-હસ્તેણ નિબદ્ધા એમ છે તે જૈન પરંપરા અનુસાર હોવા છતાં પણ શતસાહસ્રી સંહિતા તરીકે ઓળખાતા મહાભારતનું સ્મરણ કરાવે છે. જો કે 'વસુદેવહિંદી'ના કર્તાના મનમાં કયો ગ્રંથ હશે એ નિશ્ચિતપણે કહી શકાય નહિ. 'વસુદેવહિંદી'માં ભગવદ્ગીતા (મ.ભા. નો એક ભાગ) વિશે ઉલ્લેખ છે, જે 'વસુદેવહિંદી'નો રચનાકાળ જોતાં ઘણો મહત્વનો ગણાય (વસુ. હિંદી. મૂળ પૃ. ૫૦, અને અનુવાદ પૃ. ૬૦, ધનશ્રીના દૃષ્ટાંતમાં). જૈન પરંપરાના આ એકલક્ષારમય આચારધર્મના ગ્રંથને પરમશ્રુતિએ ઉપદેશીલો 'આર્યવેદ' કહી

૩. સંસ્કૃત 'બ્રાહ્મણ' શબ્દનું વ્યાગવ્યાપારગત પ્રાકૃત રૂપ માહણ થાય છે.

મૂળ વ્યુત્પત્તિને બાજુએ મૂકીને પછી માહણ શબ્દનું આ અહિંસાસંબંધ નિર્વચન કરવામાં આવ્યું હોય એમ જણાય છે.

છે. તે સાથે મ.ભા. ‘કાળ્ણવેદ’ અને ‘પાંચમો વેદ’ (આદિ. ૧/૨૬૮, ૬૨/૧૮, ૬૩/૮૬ વગેરે) કહેવાય છે તે અને મ.ભા. ના રચનાર વ્યાસનું એક વિશેષણ ‘પરમર્ષિ’ (આદિ. ૧/૧૭, ૨/૩૭૮) અહીં સરખાવવા જેવું છે.

આ ગ્રંથમાં ઉ. માંથી મૂકેલા અ. ૨ જાના ભિક્ષુના નિયમો અને મ.ભા. શાંતિ અ. ૨૭૮ હારીતગીતામાં આપેલા સંન્યાસીના નિયમો ઘણા મળતા છે. એમાં પણ ઉ. ૨/૨૦ (થોડા પાઠભેદે અ. ૩૫/૬) અને શાંતિ. ૨૭૮/૧૩ (ભિક્ષુ—સંન્યાસીએ ક્યાં વસવું એ વિશે.) શાબ્દિક રીતે પણ મળતા છે. તે જ પ્રમાણે મ.ભા. અનુ. ૧૪૧/૮૪ માં પણ નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ-સંન્યાસીના ધર્મ-માં પણ ઉપરનાની સાથે શાબ્દિક સામ્ય છે. ગૃહસ્થને ત્રાસ ન થાય એ માટે (ધરનાં) સર્વ જમ્યા બાદ ભિક્ષા માટે જવું જોઈએ, એ ઉ. ૨/૩૦ અને શાંતિ. ૨૭૮/૬ તથા અનુ. ૧૪૧/૧૧૩ માં ઉપદેશ્યું છે.

સાચો ભિક્ષુ-મુનિ કેવો હોય એ ઉ. અને મ.ભા. માં અનુક્રમે આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે.

નિમ્મમે નિરહંકારે વીયરાઓ અણાસવો ।

સંપત્તો કેવલં નાણં સાસયં પરિણિવ્વુણ ॥

(ઉ. ૩૫/૨૧. ગીતાના ‘સાંખ્ય યોગ’માંનો શ્લોક સરખાવો. ગીતા ૨/૭૧. મ.ભા. ભીષ્મ ૨૬/૭૧)

નિમમ, નિરહંકાર, વીતરાગ અને આસ્રવરહિત (નવાં કર્મોના સંપર્કથી રહિત) એવો એ કેવલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને શાશ્વત નિર્વાણ પામે છે.

અરોષણો યઃ સમલોષ્ટાક્ષમકાશ્ચનઃ પ્રહીણશોકો ગતસન્ધિવિગ્રહઃ ।

નિન્દાપ્રશંસોપરતઃ પ્રિયાપ્રિયેત્યજન્નુદાસીનવદેષ મિશ્નુકઃ ।।ઉદ્યોગ.૩૬

જે રોષરહિત છે, જે માટીનું ઢેકું પથ્થર અને સુવર્ણમાં સમત્વ-બુદ્ધિવાળો છે, શોકમુક્ત છે, સન્ધિ-વિગ્રહથી (રાગદ્વેષથી) પર છે, જે નિન્દા અને પ્રશંસાથી-પ્રિય અને અપ્રિયથી ઉપરામ પામેલો છે, અને ઉદાસીનની જેમ રહે છે તે ભિક્ષુક છે:—

ન સ્તમ્ભી ન ચ માની સ્યાન્નાપ્રસન્નો ન વિસ્મિતઃ ।

મિત્રામિત્રસમો મૈત્રો યઃ સ ધર્મવિદુત્તમઃ ॥ અનુ. ૧૪૧-૧૧૫

જે (સ્તંભ જેવો) અચ્છડ નથી, જે માની નથી, જે અપ્રસન્ન નથી (સદા પ્રસન્ન રહે છે), જે (કદી) વિસ્મિત નથી, મિત્ર તથા અમિત્રમાં સમાન (બુદ્ધિવાળો) છે, અને સર્વ પ્રત્યે મૈત્રીભાવ રાખે છે તે ઉત્તમ ધર્મવેત્તા છે. (મુનિધર્મકથનના ઉપસંહારમાં આ શ્લોક છે.)

આ જમાનામાં એટલે કે આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ઇ.સ. ૨૦૦ સુધીમાં ભારતમાં ઘણા પરિવ્રાજક સંપ્રદાયો હતા. એમાંના કેટલાક તે અલગ સંપ્રદાય ન હોય માત્ર થોડા કર્મવિધાન દ્વારા જ પરસ્પરથી બુદ્ધા પડતા હતા. મ.ભા. અનુશાસનપર્વમાં સંન્યાસીઓના ધર્મના વિભાગમાં આવા ઘણા પરિવ્રાજકો - ભિક્ષુકો-મુનિઓ-દ્વિજોના ધર્મો (‘ધર્મ’ ના પ્રચલિત અર્થમાં નહિ પણ ‘આચાર’ ના અર્થમાં) વિશે કથન છે.

નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મમાં પ્રથમ સર્વભૂતદયાધર્મથી શરૂઆત કરતાં એવો મુનિ કેવો હોય એ વર્ણન છે. તેમાં—

ન કુટ્યાં નોદકે સજ્જો ન વાસસિ ન ચાસને ।

ન ત્રિદણ્ડે ન શયને નાગ્નૌ ન શરણાલયે ॥ અનુ. ૧૪૧।૮૨

(તે (મુનિ) કુટીર પાણી વસ્ત્ર આસન ત્રિદંડ શયન અગ્નિ અને નિવાસસ્થાનમાં આસક્તિ રાખતો નથી.)

આ શ્લોક ઉપાશ્રયો થયા તે પહેલાંના કોઈ નગ્ન જૈન સાધુનો ખ્યાલ આપે છે.

પણ પછી આગળ ચાર પ્રકારના ભિક્ષુકો વિશે છે, જેમાં કૂટીચક= ગૃહનિવાસ કરનાર અને ત્રિદંડ ધારણ કરનાર, બહુદક=સ્નાન અર્થે તીર્થાટન કરનાર અને ત્રિદંડ ધારણ કરનાર (ઉપર અનુ. ૧૪૧।૮૨ માં કહેલ- નોદકે સજ્જો થી તદ્દન સામી બાજુ), હંસ=આશ્રમધર્મ પાલન કરનાર એકદંડી અને પરમહંસ=ત્રિગુણાતીત એકદંડી. (અનુ. ૧૪૧।૮૬). આ પરમહંસ સંન્યાસીઓને કેવું પદ પ્રાપ્ત થાય છે, એ વિશે કહ્યું છે:

અતઃ પરતરં નાસ્તિ નાવરં ન તિરોગ્રતઃ ।

અદુઃસ્વમસુખં સૌમ્યમજરામરમવ્યયમ્ ॥ અનુ. ૧૪૧।૯૦

આ (પદ) થી શ્રેષ્ઠ કે કનિષ્ઠ, પહેલાં કે પછી, બીજું કંઈ (પદ) નથી. તે દુઃખ અને સુખ રહિત છે, સૌમ્ય, અજર, અમર, અને અવ્યય છે.

આ સિવાય બીજા (વાનપ્રસ્થ) મુનિઓના ધર્મ વિશે (સંન્યાસી-અર્થ નીલકંઠે કયો છે) અનુ. ૧૪૧/૯૫ થી ૧૧૫ સુધી નિરૂપણ છે, જેમાં એઓ પત્નીસહિત મુનિધર્મનું આચરણ કરે છે એમ કહ્યું છે. એમના ભિક્ષા રહેઠાણ ઇત્યાદિના નિયમો અને આ પુસ્તકમાં ટાંકેલા શ્લોકોના નિયમો ધણા મળતા છે.

૪. યજ્ઞ

યજ્ઞભાવનાનો વિકાસ થતાં સ્થૂળ હિંસક યજ્ઞોને બદલે સૂક્ષ્મતર અને અહિંસક યજ્ઞોની ભાવના વધતી હતી, અથવા હિંસક યજ્ઞોનો વિરોધ કરવા માટે જૂની પરિભાષા કાયમ રાખીને ઉપમા આપવામાં આવતી હતી. આવા ‘યોગયજ્ઞ’ વિશે. મ.ભા. આશ્વ. અ. ૨૫૧૪ થી ૧૭ માં કથન છે, “જેમાં (ઇન્દ્રિયોદ્ધી) પશુઓને વશ કરવામાં આવે છે અને એના પ્રમાણરૂપે વૈદિક ઋચાઓ (‘તૈત્તિરિયાદિ’ એમ પંડિત નીલકંઠે લખે છે) પણ નારાયણવિદો-આત્મવિદો-કહે છે” એવું છે.

હિંસક અને અહિંસક યજ્ઞ વિશે એક આખો અધ્યાય મ.ભા. આશ્વ. (તદનંતર્ગત અનુગીતાપર્વમાં) અ. ૨૮ નો છે, જેમાં હિંસક યજ્ઞ કરતા અધ્વર્યુ (બ્રાહ્મણ) ને એક યતિ (જૈન અથવા કોઈ બીજા અહિંસક સંપ્રદાયનો સાધુ) એમ નહિ કરવા માટે કહે છે, જેમાં યતિ અહિંસાધર્મની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરે છે. આ અધ્યાયના સમારોપમાં અધ્વર્યુ પણ યતિના સહવાસથી પોતાની બુદ્ધિ પ્રતિભાવાન થઈ હોવાનું સ્વીકારી લે છે.

ભગવન્ ભગવદ્ બુદ્ધયા પ્રતિપન્નો બ્રવીમ્યહમ્ ।

વ્રતં મન્ત્રકૃતં કર્તૃનાંપરાધોઽસ્તિ મે દ્વિજ ॥ **આશ્વ. ૨૮/૨૬**

(અધ્વર્યુ યતિને કહે છે કે) હે ભગવન્, તમારી પવિત્ર બુદ્ધિથી જેને પ્રતિપત્તિ થઈ છે તેવો હું કહું છું કે (તમોએ ઉપદેશ

કયાં પ્રમાણે હું નિર્મમ થઇને) મંત્રકૃત કર્મ કરીશ તો, હે દિવ્ય ! એમાં મારો કંઈ અપરાધ થશે નહિ.

उपपत्त्या यतिस्तूष्णीं वर्तमानस्ततः परम् ।

अध्वर्युरपि निर्मोहः प्रवचार महामखे ॥

આશ્વ. ૨૮/૨૮

અધ્વર્યુની ઉપપત્તિથી યતિ ચૂપ થઇને ચાલવા મંડ્યો. અને અધ્વર્યુ પણ નિર્મોહ થઇને માનસિક મહાયજ્ઞ કરવા મંડ્યો.

હિંસક યજ્ઞની નિંદા અને એનું ખંડન તથા અહિંસક યજ્ઞ અને અહિંસાધર્મની સર્વશ્રેષ્ઠતા વિશે મ.ભા. શાંતિ અ. ૨૬૫. (વિચખ્તુગીતા) અને શાંતિ. અ. ૨૭૨ (યજ્ઞનિંદા) માં “યજ્ઞથી મળતું સ્વર્ગ અને એનાથી થતો તપનાશ” આ બે લાભાલાભને લક્ષ્યમાં લેતાં “યજ્ઞનમાં હિંસા ન જોઇએ” એમ જણાવવામાં આવે છે. (તસ્માદ્દિસા ન યજ્ઞિયા ।) શાંતિપર્વના આ ભાગમાંના સંખ્યાબંધ અધ્યાયો અહિંસક ધર્મનું વિવરણ કરે છે.

ઉ. ના અત્રેના શ્લોકો પણ હરિકેશ બલ નામના જૈન મુનિ (યતિ) અને યજ્ઞ કરનાર બ્રાહ્મણો વચ્ચેના સંવાદમાંથી લીધેલા છે. અને મ.ભા. ની જેમ આમાં પણ બ્રાહ્મણો યતિના ધર્મોપદેશના તત્ત્વને તથા અહિંસક યજ્ઞ તપ ઇ. આચારને માન આપે છે. વિશેષ નોંધપાત્ર એટલા માટે કે મુનિ હરિકેશ ચાંડાલપુત્ર છે. મ.ભા.ના. અહીં ટાંકેલા શ્લોક આશ્વમેધિક પર્વાન્તર્ગત અનુગીતામાં ‘બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણી’ વચ્ચેના જ્ઞાનસંવાદમાંથી લીધેલા છે.

૧. उतयज्ञा उतायज्ञा मखं नार्हन्ति ते क्वचित् એમ શાંતિ. અ. ૨૬૩-૩૮માં યજ્ઞ થી મલ્લ ને જુદો પાડેલો છે. પં. નીલકંઠ પોતાની ટીકામાં મલ્લ માનસિક ક્રતું (શાંતિ અ. ૨૬૩-૩૭) એ પ્રમાણે મલ્લ શબ્દનો અર્થ કરે છે. ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટની મ.ભા.ની પ્રમાણભૂત ગણાતી સમીક્ષિત વાચનામાં પણ ‘મખ’ શબ્દનો અર્થ ઉપર મુજબનો જ નોંધ્યો છે [ફિસિકયૂલ ૨૩, પૃ. ૧૩૯૨, શાંતિ. ૨૫૫-૩૭] અનુગીતા પર્વનો [આશ્વમેધિક-પર્વાન્તર્ગત] આખો જોક અહિંસા ઉપર છે તે અને આશ્વ. અ ૨૮માંના આ શ્લોકોનો પૂર્ણપર સંદર્ભ લેતાં અહીં આજ અર્થ લાગુ પડે છે.

જુદા જુદા અનેક યજ્ઞો વિશે ભ.ગીતા માં (અ. ૪/૨૩ થી ૩૩, ભીષ્મ. ૨૮/૨૩ થી ૩૩) ‘યજ્ઞવિભાગયોગ’ જેમાં જ્ઞાનયજ્ઞને બધા યજ્ઞો કરતાં શ્રેષ્ઠ કહેલો છે, તે અને (ભ.ગીતા અ. ૩, ભીષ્મ. અ. ૨૭) માં “મુક્તસંગ થઈને લોકસંગ્રહાર્થે કરેલું કમ” એ અર્થમાં ‘યજ્ઞ’ શબ્દનો ઉપયોગ થયેલો છે એ જુઓ; ખાસ કરીને ગીતા અ.૩, શ્લોક ૬ થી ૨૦.

૫. સ્નાન

અહીં મૂકેલા શ્લોકો આંતરિક શૌચના છે. એના અનુસંધાનમાં મહાભારતના નીચેના શ્લોકો વાંચવાથી વધુ સ્પષ્ટતા થશે.

નોદકલ્પિન્નગાત્રસ્તુ સ્નાત્ત્વમિત્યભિધીયતે ।

સ સ્નાતો યો દમસ્નાતઃ સ બાહ્યાભ્યન્તરઃ શુચિઃ ॥ અનુ. ૧૦૮।૧

અર્થાત્ જલસ્નાન કરનાર કંઈ સ્નાત્ત્વ કહેવાતો નથી, પણ જે દમ—સંયમ—વડે સ્નાત્ત્વ છે તે બાહ્ય અને આભ્યંતર પવિત્ર છે. જલસ્નાનને જ પવિત્રતા ગણાવનારનો વિરોધ કયો છતાં સંયમી માણસ બાહ્ય પવિત્ર તો હોય જ. વળી સરખાવો :

યથા બલં ક્રિયાહીનં ક્રિયા વા બલવર્જિતા ।

નેહ સાધયતે કાર્યં સમાયુક્તા તુ સિધ્યતિ ॥

एवं शरीरशौचेन तीर्थशौचेन चान्वितः ।

શુચિઃ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ દ્વિવિધં શૌચમુત્તમમ્ ॥

અનુ. ૧૦૮।૨૦-૨૧

જેમ ક્રિયાહીન બલ, અને બલ વિનાની ક્રિયા કોઈ કાર્ય સિદ્ધ કરી શકતી નથી, પણ બન્ને સાથે રહીને કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે છે, તેમ શરીરશૌચ (સ્થૂલ શરીરનું અને મનનું)^૧ અને તીર્થ-

૧. અર્થની વિશદતા માટે જુઓ મ.ભા. અનુ. ૧૦૮/૧૫, ૧૮, ૧૬ ઈ. અને

શૌચથી યુક્ત થયેલો (પૃથ્વી ઉપરનાં પવિત્રસ્થળોની યાત્રા કરનાર) પવિત્ર સિદ્ધિને પામી શકે છે. માટે દ્વિવિધ શૌચ ઉત્તમ છે.

ઉ. ના અહીં મૂકેલા શ્લોક અ. ૧૨ ચાંડાલ મુનિ હરિકેશ બલ અને યજ્ઞ કરનાર બ્રાહ્મણો વચ્ચેના સંવાદમાંથી લીધેલા છે. (જુઓ 'યજ્ઞ' ના સ્વાધ્યાયલેખમાં પૃ. ૨૭) મ.ભા.ના શ્લોકો 'તીર્થ' વિશે ધર્મશાસ્ત્રના પ્રશ્નનો ભીષ્મે પ્રત્યુત્તર આપેલો છે (અનુ. અ. ૧૦૮) એમાંથી લીધેલા છે.

૬. અપ્રમાદ

અપ્રમાદ વિશેનો મ.ભા.નો શ્લોક ભગવદ્ગીતામાંથી લીધેલો છે, અને ઉ. નો શ્લોક 'અસંસ્કૃત' નામના ૪ થા અધ્યયનમાંથી લીધો છે. 'નિદ્રા' અને 'પ્રતિભા'ના દોષો જીતવા માટેનો મ.ભા. નો આ શ્લોક સરખાવો :

ભ્રમં સંમોહમાવર્તમભ્યાસાદ્વિનિવર્તયેત્ ।

નિદ્રાં ચ પ્રતિભાં ચૈવ જ્ઞાનાભ્યાસેન તત્ત્વવિત્ ॥

શાંતિ. ૨૭૪-૭

(તત્ત્વજ્ઞાનના) અભ્યાસ વડે ભ્રમ (વિપરીત જ્ઞાન), સંમોહ (અજ્ઞાન) અને આવર્ત (સંશયરૂપ ભ્રમરી) નું વિનિવર્તન કરવું. અને (ધ્યેયમાં અસ્થિરતારૂપ) નિદ્રા તથા (અન્ય વિષયમાં આસક્તિરૂપ) પ્રતિભાનું જ્ઞાનાભ્યાસથી તત્ત્વવેત્તા ઋષિને વિનિવર્તન કરવું.

અત્ર કથિત નિદ્રા એટલે અનનુસંધાન—ધ્યેયમાં અસ્થિરતા અને પ્રતિભા એટલે અન્યાનુસંધાન—(ધ્યેય વસ્તુને બદલે) બીજા વિષયમાં થનારી આસક્તિ. આવી નિદ્રા અને પ્રતિભાને દૂર કરીને જાગ્રત રહેવાનું.

સમગ્ર રીતે આખો અ. ૧૦૮. ઉપર નોંધેલો 'શરીરશૌચ'નો અર્થ મહાભારતકારને ઉદ્દિષ્ટ છે એમ આ આધારો બેતાં બહારો.

કેટલાક વાચકોને ‘પ્રતિભા’ને દોષ વર્ણવતો અર્થ નવીન લાગશે, પણ યોગમાર્ગમાં આ અર્થ પ્રચલિત છે. મ.ભા.ના જે અધ્યાયમાં ઉપરનો શ્લોક આવે છે તેમાં યોગાચાર કથન છે. ‘પાતંજલ યોગસૂત્ર’ (અ. ૩, સૂત્ર ૩૪ થી ૩૮) પણ આ અર્થનું સમર્થન કરે છે.

શાંતિ. અ. ૩૨૧ માં વ્યાસ ઋષિ શુકદેવને સમગ્ર વેદોનું અધ્યયન કરાવ્યા બાદ ઉપદેશ આપે છે તેમાં અપ્રમત્તપણે ધર્મ આચરવાનું કહેતાં (શ્લોક ૪ થી ૧૭ સુધી)

ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ।

पारलौकिककार्येषु प्रसुप्ता भृशनास्तिकाः ॥

શાંતિ. ૩૨૧/૧૦

જેઓ કાર્યોમાં નિદ્રાધીન અને નાસ્તિક હોય છે, તેવાઓ માંસ અને શોણિત વધારનારા આ લોકના ભોગોની કામના કરે છે.

‘અહીં’ વિષયીઓને નિદ્રાધીન અને નાસ્તિક કહ્યા છે.

ઉ. નું દસમું અધ્યયન ‘દ્રુમપત્રક’ જીવનની અને ઇહલોકના ભોગોની ક્ષણિકતાનું વર્ણન કરતાં પ્રમાદ ન કરવાનું કહે છે. મ.ભા.ના ઉદ્ધોગપર્વમાં^૧ અ. ૪૨માં પણ પ્રમાદ ન કરવાનું કથન છે—મુખ્યત્વે પ્રમાદથી મૃત્યુ અને અપ્રમાદથી બ્રહ્મભાવ—અમૃતનું કથન છે. વળી ‘વમેલાનું’ પાન ન કરવા’ની ઉપમા બન્નેમાં થોડી જુદી રીતે મૂકી હોવા છતાં એક વિચારપદ્ધતિ—મનનપદ્ધતિનો ખ્યાલ આપે છે.

चिच्चाण धणं च भारियं पव्वइओ हि सि अणगारियं ।

मा वन्तं पुणो वि आइए समयं गोयम मा पमायए ॥

ઉ. અ. ૧૦—૨૯

ધન અને ભાર્યાનો ત્યાગ કરીને તેં અનગાર તરીકે દીક્ષા લીધી છે. એ વમેલાનું ફરી પાન કરીશ નહિ. હે ગૌતમ! એક પળનો પણ પ્રમાદ ન કર.

૧. ‘મૃત્યુ’ ના સ્વાખ્યાય લેખમાં પૃ. ૫૨ જુઓ.

યથા સ્વં વાન્તમશ્નાતિ શ્વા વૈ નિત્યમભૂતયે ।
 એવં તે વાન્તમશ્નન્તિ સ્વવીર્યસ્યોપસેવનાત્ ॥

ઉદ્યોગ. ૪૨-૩૩

શ્વાન જેમ પોતાના અકલ્યાણને માટે નિત્ય વમેલું ખાય છે તેમ
 જે (સંન્યાસી-બ્રાહ્મણ) પોતાનું વીર્ય-પાંડિત્ય દર્શાવીને ઉપજીવિકા મેળવે
 છે તે વમેલું ખાય છે.

એકમાં ધન-દારાનો ત્યાગ કર્યા પછી, ફરી ગ્રહણ કરવાને વમેલાનું
 પાન કરવાનું કહ્યું છે, તો ખીજમાં સંન્યાસી પોતાના પાંડિત્ય ધ.
 વડે આજીવિકા કરે—લુબ્ધની રીતે—એને વમેલું ખાનાર કહ્યો છે.

ઉ. ના અહીં મૂકેલા શ્લોકમાં ભારુંડ પક્ષી વિશે કહ્યું છે. એ બે
 જીવ, બે યાંચ અને ત્રણ પગવાળું એક પ્રયંડ કાલ્પનિક પક્ષી છે. જીવ
 બે અને શરીર એક તેથી એને અત્યંત અપ્રમત્તપણે નિર્વાહ કરવાનો હોય
 છે. જરા પણ પ્રમાદ થાય તો અવશ્ય મૃત્યુ થાય. આથી જૈન શાસ્ત્રો
 અપ્રમાદના વિષયમાં વારંવાર ભારુંડનું ઉદાહરણ આપે છે. ‘કલ્પસૂત્ર’-
 માં ભગવાન મહાવીરને મારુંડપક્ષી વ અપ્પમત્તે-ભારુંડ પક્ષી જેવા
 અપ્રમત્ત, કહ્યા છે (ઉ. અનુ. ડો. સડેસરા, પૃ. ૩૫).

ઉ. અને મ.ભા.ના અહીં મૂકેલા શ્લોકો સાથે સરખાવો ‘ધમ્મ-
 પદ’ ની ગાથાઓ—,

અપ્પમત્તો પમત્તેસુ સુત્તેસુ બહુજાગરો ।

અબલસં વ સીધસ્સો હિત્વા યાતિ સુમેધસો ॥ ૨૧-૧

જે પ્રમત્તોમાં અપ્રમત્ત છે, સૂતેલામાં બહુ જાગનારો છે. તે સુમેધ,
 શીઘ્રઅશ્વત્થાબો બલહીન અશ્વવાળાને છોડીને (આગળ ચાલ્યો જાય તેમ) જાય છે.

સદા જાગરમાનાનં અહોરત્તાનુસિક્કિવનં ।

નિબ્બાણં અધિમુત્તાનં અત્યં ગચ્છન્તિ આસવા ॥ ૨૨-૬

સદા જાગરત રહેનારના, અહોરાત્ર શીખનારાઓના, નિર્વાણમાં શ્રદ્ધા
 રાખનારાઓના આસવો (=નૃણાસંબંધી વાસનાઓ ધ. પ. ૫.૧૩૬)
 અસ્ત પામે છે.

૭. જનકરાજ

ઉપનિષદ, રામાયણ, મહાભારત, જૈન શાસ્ત્રો, બૌદ્ધશાસ્ત્રો ઇત્યાદિ ઠેકાણે જનકરાજનું પુણ્યનામ સુપ્રસિદ્ધ છે. જનકના નામે સર્વ ઠેકાણે અનેક કથાઓ અનેક પ્રકારે કહેવાય છે. સામાન્યતઃ જનક મોક્ષશાસ્ત્રકુશળ નિઃસંગપણે રાજ્ય ચલાવતો રાજા, કે નિઃશ્રેયસાભિલાષી કે દાનવીર કે માનોપાસક, એવી રીતે નિરૂપાયેલો છે.

૧અહીં મૂકેલો મ.ભા.નો શ્લોક માંડવ્ય ઋષિએ પૂછવાથી વિદેહ-રાજા તૃણ્યા વિશે ગાયેલા શ્લોકોમાંનો છે. ઉ. નો શ્લોક વિદેહરાજ નમિએ રાજ્ય ત્યાગીને અભિનિષ્ક્રમણ કયુ—દીક્ષા લેવા પ્રયાણ કયુ—ત્યારે એને “રાજ્ય અને કામભોગો ભોગવવા, રાજ્યો જીતવાં, યજ્ઞયાગાદિ વડે યજ્ઞ કરવું, અને ત્યારબાદ પ્રવ્રજ્યા મ્રહણ કરવી” એમ સમજવતા ઇન્દ્રને નમિએ એની દલીલોનું પકવ વૈરાગ્ય પડે નિરસન કરતાં કહેલા શ્લોકોમાંથી લીધેલો છે.

ઉ. ની કથામાં વિદેહરાજ નમિ ઇન્દ્રના સમજવવા છતાં શ્રમણ થયો તથા કામભોગોમાંથી નિવૃત્ત થયો એવો ઉપસંહાર છે. મ.ભા. શાંતિ. અ. ૧૮ માં વિદેહરાજ ધન, સંતાન, દારા અને પાવકમાર્ગ (યજ્ઞ દારા આચરતો વૈદિક માર્ગ ?) છોડીને ભિક્ષુ થવા તૈયાર થયો હતો, તેને રાણી કૌશલ્યાએ ઉ. માં ઇન્દ્ર જેવી દલીલો કરે છે તેને મળતી પણ ઘણી વધુ

૧. શાંતિ. ૧૭૧૬ માં અદ્ય પાઠાન્તરે આવતો આ શ્લોક નિરાશાના આવેગ-માં તણાઈને “જનકે ગાયેલી ગાથા” તરીકે ધર્મસભ ગાય છે. પણ ધર્મરાજનો વૈરાગ્ય ‘સર્વભૂતાનુકમ્પા’ તથા તેથી કામભોગોમાં આવેલો વૈરાગ્ય નથી, પણ યુદ્ધમાં સંબંધીજનોના ક્ષયના દુઃખ વડે આવેલો મુગ્ધ વૈરાગ્ય છે. બૌદ્ધગ્રંથોમાં નતક અઠ્ઠકથા કૌસળોલ [૫૩૬૨૪૫, અને અહીં ગાથા ગાથા, ૨૪૭-૨૪૮માં] સં-યુત નિકાય [૧ પા.૧૪૪], મહાવંસ [૩, પા.૪૫૩] માં થોડા પાઠાન્તરે આ પદ મળે છે. ‘ધર્મપદ’માં સુખવર્ગની ગાથાઓમાં “સુસુલ્લં સ્થિત જીવામ એવો શ્લોક-પાદ ગાથા ૧૬૭ થી ૨૦૦૧ થી ૪ માં છે. એમાં ૨૦૦૪ માં બે ચરણ સુસુલ્લં સ્થિત જીવામ ચેસં નો નત્થિ કિચ્છનં । છે.

દલીલો વડે, (અકાળે) સંન્યાસી થવામાં રહેલી મૂઢતા, ભિક્ષુઓના ઢોંગ, એમનામાં રહેલી પરિગ્રહવૃત્તિ, ધર્મધ્વજ-પાખંડ, અને એની સામે આસક્તિ રહિત થઈને રાજ થવું—અસંગ બુદ્ધિથી રાજ્ય કરવું, ભીખ માગતી એ કરતાં ભિક્ષા આપનાર થવું ઇ. કેટલું શ્રેષ્ઠ છે એ કહ્યું. તેથી જનક સંન્યાસી થતાં અટક્યો અને અસંગપણે રાજ્ય કર્યું—એ રીતની તદ્દન જુદી જાતના ઉપસંહારવાળી કથા છે.

બૌદ્ધ ‘જાતક’માં મહાજનક જાતક (જાતક ૫૩૬) માં બોધિસત્ત્વ ‘મહાજનક’ નામનો વિદેહરાષ્ટ્રનો રાજપુત્ર થઈને જન્મે છે. અનેક કષ્ટો વેઠ્યા પછી એ મિથિલાનો રાજા થાય છે. રાજ્યસુખ ભોગવતાં ધન સંપત્તિ, રાજ્ય ઇ. ની ક્ષણિકતા સમજતાં એણે કાપાય વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં તેથી સંન્યાસી થઈને એ ચાલ્યો ન જાય માટે રાણી શીવલીએ ઘણા પ્રયાસ કર્યા. (શાંતિ અ. ૧૮ સરખાવો.) દલીલો અને પછી સત્યાભાસી દેખાવો થોળને એણે જનકને પાછો વાળવા પ્રયત્ન કર્યા. એમાં એક તો મિથિલાના કેટલાક ભાંગેલાં તૂટેલાં ઘરોવાળા લોકોને આગ લગાડી અને રાજાને વિનંતિ કરી કે “જુઓ, આપની મિથિલાનો અગ્નિથી નાશ થાય છે તેને બચાવો.” ત્યારે જનકે ઉ. અને મ.ભા. માંથી અહીં મૂકવામાં આવેલી ગાથા ગાઈ હતી :

સુસુત્વં વત જીવામ યેસં ન અત્થિ કિચ્ચનં ।

મિથિલાય ડહ્મમાનાય ન મે કિચ્ચિ અહહથા ॥

(જાતક અટ્ટકથા, ગ્રંથ ૬, ફોસબોલ. ૫૩૯।૧૨૫ સળંગ ગાથા ૨૪૫)

જેતું કંઈ જ નથી તેવા અમે સુખેથી વસીએ છીએ. મિથિલા બળતી હોવા છતાં એમાં મારું કંઈ બળતું નથી.

એમ જનક હિમાલય બાજુ ધર્મચિંતન કરવા ચાલ્યો જાય છે. રાણી પણ પાછળ જાય છે. માર્ગમાં નારદ અને મિગાજિન એ બે ઋષિઓ એના સત્ત્વની પરીક્ષા કરે છે, તેમાં મિગાજિન તો તેને પૂછે છે: “તને

૨. આવા પ્રયત્નો કરતાં જનક બીજી ગાથાઓ બોલેલો તેમાં ગાથા ૧૨૭ અને ૧૨૮, સળંગ ગાથા ૨૪૭ અને ૨૪૮-ના પૂર્વાર્ધ એકાદ અક્ષરચોંટ એક જ છે.

કોઈએ ઉપદેશ આપ્યો છે ?” જવાબમાં “જાતે જ પ્રવ્રજિત થયો છું. ઉપદેશ આપ્યો હોય તો એક ફેરીથી લઈ પડતા આશ્રવૃક્ષે જેની ફેરીએ લોકોએ ખાધ જવાથી સાફ થઈ ગયું હતું. તેને જેમને સંપત્તિની ક્ષણિકતાનો ખ્યાલ આવ્યો.” (પૃષ્ઠ/૧૪૩ થી ૧૪૯.) (સરખાવો નમિ ‘સ્વયં-સંબુદ્ધ’ કહેવાય છે એ.) આગળ જતાં શીવલી રાણીને પાછી વાળવા માટે એક કુમારીની ચૂડીઓના ખખડાટનો દાખલો નજરે પડે છે. અને કુમારીના મોઢે એ ભેગાં થતાં વિવાદ થાય છે એ જણાવતી ગાથાઓ રાણીને સંભળાવે છે (પૃષ્ઠ-૧૫૬ થી ૧૬૧) તોય શીવલી પાછી નથી જતી. તેથી આગળ જતાં એક **ઉસુકાર**=માણુ બનાવનારને ત્યાં એકાગ્રતા માટેનો દાખલો નજરે પડે છે તથા માણુ બનાવનારની પાસે એકાગ્રતા માટેની ગાથાઓ બોલાવે છે (પૃષ્ઠ/૧૬૪ થી ૧૬૭), પણ રાણી શીવલી પાછી જતી નથી ત્યારે છેવટે એક વન આવતાં રાણીને મૂકીને જનક અંદર ચાલ્યો જાય છે—અને પછી પાછો આવતો નથી. પાછળનો કન્યાની ચૂડીઓ તથા ઉસુકાર વાળો ભાગ શાંતિ. અ. ૧૭૮ સાથે સરખાવવા જેવો છે, જેમાં ધર્મરાજને તૃષ્ણાત્યાગનો ઉપદેશ આપતાં અત્રે મૂકેલા શ્લોક જેવો શ્લોક “જનકે ગાયેલા ઈતિહાસ” માં મૂકેલો છે :

અનન્તમિવ મે વિત્તં યસ્ય મે નાસ્તિ કિચ્ચન ।

મિથિલાયાં પ્રદીપ્તાયાં ન મે દહ્યતિ કિચ્ચન ॥શાંતિ. ૧૭૮।૨

મારું ધન અનંત જેવું છે, પણ એમાં મારું કંઈ નથી. મિથિલા બળતી હોવા છતાં એમાં મારું કંઈ બળતું નથી.

આગળ ચાલતાં એમાં શાન્તમૂર્તિ બોધે (‘બોધ્ય’ નો અર્થ અહીં ‘બોધિસત્ત્વ’ થઈ શકે એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે) ઉપદેશનું લક્ષણ નહુપને કહેતાં પોતાના છ ગુરુઓ વિશે જણાવ્યું છે. એમાં **હુષુકાર** (માણુ બનાવનાર) અને કુમારીની ચૂડીઓ એ બે છે. અસલ તો મૈત્રેય નામના એક જ બોધિસત્ત્વ બૌદ્ધોમાં હતા. પાછળથી ઘણા ઉમેરવામાં આવ્યા (Monier Williams: Buddhism 134, 188, 189; MWD 734)

એ અત્રે નોંધવું યોગ્ય છે. નમિપ્રવ્રજ્યા ઉપર જૈન ટીકાકારો નમિની રાણીઓનાં કંકણ ખખડવાથી રાજાને અનેક ત્યાં ઘોંઘાટ અને એક ત્યાં શાંતિનું જ્ઞાન થયું એ દાખલો આપે છે તે પણ સાથે જોવો જોઈએ.

વળી જાતક ૫૪૧ ‘નિમિ જાતક’ માં વિદેહરાજ નિમિની કથા^૩ છે, જેમાં એ ચક્રની નેમિ ની જેમ વંશનું સમાપન કરવા જન્મ્યો છે એ ઉપરથી એનું નામ નેમિકુમાર (ફાસબોલ, ૫૪૧/૧, પૃ. ૯૬) પાડ્યું. પણ ત્યારપછી જાતકમાં એનું નામ ‘નિમિ’ જ આવે છે. મૂળ એ મખાદેવ નામનો જનક હતો. એ બ્રહ્મલોકમાં ગયો ત્યાં એને વિચાર આવ્યો કે નિર્વાણ કેમ મળે ! તેથી પોતાનો વંશ પૂરો થાય એ હેતુથી એ વખતના જનકની રાણીને પેટે એ જન્મ્યો. પોતાનાં સત્કૃત્યોથી એ સ્વર્ગે ગયો. આનો પુત્ર (મખાદેવના વંશમાં ૮૪૦૦૦ મો) કળાર જનક થયો તે છેલ્લો જનક થયો. ત્યાં (જનક) વંશ પૂરો થયો.

શાંતિ અ. ૨૮ માં શાંતિક્ષયથી શોકાતુર થયેલા જનક અને અશ્વમૃ બ્રાહ્મણનો સંવાદ છે, જેમાં બ્રાહ્મણ અશ્વમૃના સૌમ્ય, નીતિ-નિપુણ અને જે વડે ચિત્તનું ક્રમિક ઉત્થાન કરી શકાય તેવા ઉપદેશ વડે જનકનો શોક ચાલ્યો જાય છે.

૩. [અ] વા. રામાયણ ઉત્તર. સર્ગ ૫૫ થી ૫૭ માં ઇક્ષ્વાકુના નિમિ નામના બારમા પુત્રની કથા છે. [૫૫-૪] એમાં વસિષ્ઠ સાથે તેને વિખવાદ થયો હતો તેમાં બન્નેનું મૃત્યુ થયું હતું. પછી નિમિના દેહને મયીને પુત્ર કાઢવામાં આવ્યો. એ મય-વાયા નીકળ્યો માટે મિથિ, જનન થયું તેથી જનક, વિદેહ [શબ] માંથી ઉત્પન્ન થયો માટે વૈદેહ કહેવાયો. ‘મિથિ’ ઉપરથી એના વંશજો ‘મૈથિલ’ કહેવાયા [૫૭/૧૯થી ૨૧]. આમ જનકવંશના પ્રાદુર્ભાવ વિશે કથા છે.

[બ] જનકરાજ નિમિ બ્રાહ્મણોને દાન દહને સ્વર્ગે ગયો હતો એમ મ.બા. અનુ. ૧૩૭-૧૧ માં છે એ ‘નિમિ જાતક’ માં આવતા એના દાનશરપણાની સાથે બંધાયેલું છે.

૪. વસિષ્ઠ અને કરાલ જનકના સંવાદ વિશે આ સ્વાધ્યાયલેખમાં બે કંડિકાઓ પછી જુઓ.

શાંતિ. અ. ૨૬૦ થી અ. ૨૬૮ સુધી પરાશર અને જનકનો સંવાદ છે, જેમાં કર્મોની ગહન ગતિ વિશે, અહિંસાધર્મની શ્રેષ્ઠતા વિશે, અગ્નિ-હોત્રનો ત્યાગ કરવાપૂર્વક સંન્યાસ સર્વોત્તમ—મોક્ષદાયક છે ઈ. ઉપદેશ છે. જૈન ‘લેશ્યા’ જેવા અર્થમાં ‘વર્ણ’ નો ઉલ્લેખ અ. ૨૬૨માં ‘છે બૌદ્ધોની જેમ વધુ પડતા તપનો નિષેધ પણ છે. (‘લેશ્યા’ ના વિભાગ-માં આ પુસ્તકમાં જુઓ).

૫ શાંતિ. અ. ૩૦૨ થી અ. ૩૦૮ સુધી વસિષ્ઠ અને કરાલ નામના જનકનો સંવાદ છે તેમાં યોગ અને સાંખ્યનો ઉપદેશ આપતાં અ. ૩૦૭ માં સાંખ્યનું છંવીસમું તત્ત્વ ‘બુદ્ધ’ (પરમાત્માના અર્થમાં) શ્લોક ૪૭ માં કહ્યું છે. આગળ ચાલતાં એના અનુસંધાનમાં અ. ૩૦૮ માં ‘બુદ્ધ’ (પરમાત્મા) અને ‘બુદ્ધ્યમાન’ (જીવ) વિશે કથન છે. આ ‘બુદ્ધ’ નું વર્ણન આ પ્રમાણે છે :

षड्विंशं विमलं बुद्धमप्रमेयं सनातनम् ।

सततं पञ्चविंशं च चतुर्विंशं च बुध्यते ॥ શાં. ૩૦૮-૭

(અને) છંવીસમું ‘બુદ્ધ’ વિમલ, અપ્રમેય તથા સનાતન છે. એ પચીસમા (બુદ્ધ્યમાન=જીવ) અને ચોવીસમા (પ્રકૃતિ) ને સતત જાણે છે.

આગળ ચાલતાં શાંતિ. અ. ૩૧૦ થી અ. ૩૧૮ સુધી યાજ્ઞવલ્કય

૫. આગળ ભત્રકકથામાં જનકવંશ જેનાથી સમાપ્ત થયો તે કળાર જનક અને આ કરાલ જનક વચ્ચે નામનું સામ્ય છે તે નોંધપાત્ર છે. (જુઓ પૃ. ૭૫)

૬. મ.ભા.માં અન્યત્ર પણ ‘જ્ઞાની’ના અર્થમાં ‘બુદ્ધ’ અને ‘પ્રતિબુદ્ધ’ વિશે આવે છે. (શાંતિ. ૧૬૪-૫૬, ૩૪૩-૫૩અનુ. ૧૪૩૧૫ ઇ.) મ.ભા. કથિત ‘બુદ્ધ’, બૌદ્ધોના બુદ્ધ (‘શક્યમુનિ’ તથા “જ્ઞાની” બન્ને અર્થમાં) અને જૈનોમાં ‘જ્ઞાની’ તથા ‘તીર્થંકર’ આ બે અર્થમાં વપરાયેલ ‘બુદ્ધ’ એ શબ્દો એક જ સર્વસામાન્ય વિચારસરણીનાં પ્રતીકો ગણાય. આવું સામ્ય જણાવતા બીજા અનેક શબ્દો છે, પણ એ સ્થળે નિર્દેશ અહીં થઈ શકે એમ નથી.

અને દેવરાતિ જનક (દેવરાતના પુત્ર)૭ વચ્ચેનો સંવાદ છે તેમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, પ્રલય, કાલગણના, યોગ, સાંખ્ય, ન્યાય ઇ. વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ત્યારબાદ પોતાના પુત્રને વિદેહરાજ્ય ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરીને જનકે યતિધર્મની (યતિધર્મ ઉપાસંચ ૩૧૮/૧૭) ઉપાસના કરી —સંન્યાસ લીધો. આ જ્ઞાન જનકે બીજાને આપ્યું હતું. (૩૧૮-૧૦૬) પણ એ જ્ઞાન આપનાર જનકનો નામોક્તિ નથી. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં અ. ૩ બ તથા અ. ૪ થામાં જનક તથા યાજુવલ્ક્યના બે પ્રસંગ આવે છે તે પૈકી અ. ૪ થામાં યાજુવલ્ક્યે જનકને કરેલો ઉપદેશ કેટલેક ઠેકાણે શાંતિ. અ. ૩૧૮ના ઉપદેશ સાથે મળતો આવે છે. વળી શાંતિ. ૩૧૮/૧૧૨ માં બીજા કહ્યું છે કે “પહેલાં યાજુવલ્ક્યે જનકને જે ઉપનિષદનો ઉપદેશ કર્યો હતો તે જ આ ઉપનિષદ છે” તે બૃહદારણ્યકને અનુલક્ષીને છે. યાજુવલ્ક્ય આ અધ્યાયમાં પોતાને શતપથ બ્રાહ્મણના રચનાર તરીકે જણાવે છે (શાંતિ. ૩૧૮/૧૬, ૨૩). શતપથ બ્રાહ્મણના છેલ્લા છ અધ્યાયોનું બી. ઉ. નામ છે, જે પણ આ વિધાનને ટેકો આપે છે.

૯ શાંતિ અ. ૨૧૮ અને અ. ૨૧૯ માં જનદેવ જનક તથા કપિલા બ્રાહ્મણીના પુત્ર, અને આસુરિના શિષ્ય, સાંખ્યાચાર્ય પંચશિખનો

૭ ‘દેવરાત’ જનક વિશે વા. રામાયણમાં છે. બાલકાંડ ૬૬/૮માં દેવોએ શિવધનુષ અને ન્યાસરૂપે આપ્યું એમ વર્ણન છે. એની પાસેથી સીતાના પિતા ‘જનક’ પાસે એ વારસામાં આવ્યું હતું. રામાયણમાં બીજે બે ઠેકાણે મહાદેવે [બાલ. ૭૫-૧૨ થી ૨૪] અને વરુણે [અથા. ૧૧૮/૩૮ થી ૪૦] એને આપ્યું હતું એમ ઉલ્લેખ છે. રામાયણમાં બાલ. ૭૧ મા સર્ગમાં આવતી જનકવંશની પંચાવળીમાં દેવરાતનો પુત્ર બૃહદ્રથ એમ છે, અને એ નિમિત્થી સાતમો પુરુષ હતો. નિમિ> મિથિ> ઉદાવસુ> નંદિવર્ધન> સુકેતુ> દેવરાત> બૃહદ્રથ.

૮. ‘નિમિન્નતક’ [નતક ૫૪૧] માં ઉલ્લેખાયેલ દુરૂહ જનક પુત્રને ચાહી સોંપીને સંન્યાસી થતો હોય છે, એની સાથે સરખાવવાનેરૂં છે

૯. પાછળ. શાંતિ. અ. ૩૨૦ ની હકીકતમાં ‘પંચશિખ’ (પૃ. ૭૮) વિશે જુઓ.

સંવાદ છે તેમાં મુખ્યત્વે સાંખ્યશાસ્ત્રનું કથન છે. વળી એમાં બીજા મતોના ખંડનની સાથે ૨૧૮/૩૨ થી ૪૦ માં બૌદ્ધતત્ત્વજ્ઞાનનું ખંડન કર્યું છે. આ સંવાદને અંતે પ્રતિબોધ પામેલો જનક એક વખતે મિથિલા બળતી હતી તે જોઇને “આ મિથિલા બળે છે, પણ એમાં મારું કંઈ બળતુ નથી.” (૨૧૯/૫૦) એમ બોલ્યો હતો. શ્લોકરચના જુદી પણ વિચાર પુસ્તકમાં મૂકેલા શ્લોકનો જ છે એ ૨૫૭૮ છે.

શાંતિ. અ. ૩૧૯ માં ફરીથી જનક અને ભિક્ષુ પંચશિખનો સંવાદ છે. તેમાં ખાસ નવું નથી, ઉપરનું વસ્તુ અતિસંક્ષેપમાં છે.

શાંતિ. અ. ૩૨૦ માં ધર્મધ્વજ નામના જનક અને સુલભાનો ૧૯૦ શ્લોકનો લાંબો રસિક ઇતિહાસ-સંવાદ છે તેમાં આ બન્ને શ્રેયોથી સમર્થ જ્ઞાતીઓનો ઓજસ્વી, ન્યાયસંગત, જ્ઞાનપૂર્ણ, રોચક સંવાદ છે. નીતિ, ષોગ, સાંખ્ય, ન્યાય, અલંકાર યતિધર્મ, મોક્ષધર્મ ઇત્યાદિની સરસ, સુરેખ ચર્ચા થાય છે. પક્વતા અને અપક્વતાની કસોટીઓ રજૂ થાય છે. આ જનક પોતાને પરાશર ગોત્રના પંચશિખના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે. (અગાઉ શાંતિ. અ. ૨૧૮ અને અ. ૨૧૯ વિશેના સ્વાધ્યાય, પૃ. ૭૭ માં પંચશિખ વિશે જુઓ.)

શાંતિ. અ. ૩૨૫ અને અ. ૩૨૬ માં નિખિલ યોગશાસ્ત્ર અને કાપિલ સાંખ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી ચૂકેલા શુકદેવ પિતા વ્યાસની આજ્ઞાથી જનકની પાસે ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા જાય છે એ કથા છે. ત્યાં જનકે શુકને અનુક્રમે આશ્રમધર્મોનું પાલન કરવા કહ્યું ત્યારે શુકે પૂછ્યું કે “જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનવાળાને (અનુક્રમે ગ્રંથસ્થ અને અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન) ત્રણ આશ્રમોની શી જરૂર છે?” (એકલો પ્રથમ આશ્રમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ—ન ચાલે? એ ભાવ છે.) જનકે કહ્યું કે “અનેક જન્મો સુધી અનુક્રમે આશ્રમધર્મોનું પાલન કર્યા પછી, શુભાશુભ કર્મોનો નાશ થાય છે, અને એવો શુદ્ધાત્મા પ્રથમાશ્રમ—બ્રહ્મચર્યાશ્રમ—માં પણ મોક્ષ પામે છે.” ઇત્યાદિ કહેતાં ઉમેર્યું કે “તમે જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંપન્ન છો, તેથી મોક્ષયોગ્ય છો.” આશ્રમધર્મોનો એકાંગી નિષેધ કંઈ બરાબર નથી. એનું ક્રમ-યોગથી થતા વિકાસમાં મોટું સ્થાન હતું. તેમ આશ્રમધર્મોનું એકાંગી

વિધાન પણ બરાબર નથી. અહીં કહેલ ‘જ્ઞાન વિજ્ઞાન’ની યોગ્યતા લક્ષ્યમાં લઇને કરેલો વિધિનિષેધ યોગ્ય થાય.

મ.ભા. વન. અ. ૧૩૩ અને ૧૩૪માં—‘અષ્ટાવક્રીય’માં—અષ્ટાવક્ર ‘ઇન્દ્રધુમ્નના પુત્ર’ ષેન્દ્રધુમ્ને તરીકે એક જનકને સંબોધે છે. આગળ જતાં મુખ્ય જનકને ‘જનકોમાં વરિષ્ઠ’ (જનકાનાં વરિષ્ઠ) તરીકે વર્ણવે છે અને ‘સમ્રાટ’ (વન. ૧૩૩/૧૭) ધ. સંબોધનો કરે છે, તે જનકવંશ તથા કુળ વિશે ‘ગણરાજ્ય’ નો ખ્યાલ આપે છે.

મ.ભા. આશ્વ. અ. ૩૨માં એક બ્રાહ્મણ અને જનકનો સંવાદ છે તેમાં જનક કહે છે કે આ જગતમાં સર્વ કર્મો વિશે નાશવંતપણું છે તેથી “આ મારું છે” એમ હું માનતો નથી. પછી વેદવચન ટાંકે છે—કસ્યેદમિતિ કસ્ય સ્વમિતિ—આ કોનું છે? આ ધન કોનું છે? (આશ્વ. ૩૨/૧૬)

ઉપર કહેલું ‘વેદવચન’ વેદમાં (૪ વેદોમાં) નથી અને કોઇ બૌદ્ધની જેમ રાજા જનક આ ઉક્તિ કહે છે, એમ ડો. વિન્ટર્નિટ્ઝ લખે છે (Some Problems of Indian Literature by M. Winternitz, Page 33-34). પં. નીલકંઠ ૧૦૪ શોધનિષદનો મન્ત્ર મા ગૃધ્રઃ કસ્યસ્વિદ્ધનમ્ (મ. ૧) આના ટેકામાં ટાંકે છે. વળી વેદમાં શબ્દશઃ આ ઉક્તિ નથી. એટલા ખાતર જ એના ઉપર બૌદ્ધ અસર માની લેવી એ ઠીક નથી, કારણ આ દેશમાં યોગ અને સાંખ્યની એ મોટી જ્ઞાનશાખાઓ ધણા જૂના વખતથી—બુદ્ધ પહેલાંથી—અસ્તિત્વ ધરાવે છે. (જુઓ. ગીતા ઍ ૩૩, બી.મ. અ. ૨૭૩.) ભગવાન બુદ્ધે પણ યોગમાર્ગના આચાર્યો આશ્વાર કાલામ, અને ઉદ્રક રામપુત્ર પાસે અભ્યાસ કરેલો. અશ્વધોષના ‘બુદ્ધચરિત’માં આ બંનેને સાંખ્યમતના

૧૦ આ ઉપનિષદ ‘વાજસનેયી સંહિતા’—શુકલ યજુર્વેદના ૪૦મા અધ્યાયમાં છે. તેના રચનાર ઋષિ ચાક્ષવલ્ક્ય છે. શાંતિ. અ ૩૧૦ થી અ. ૩૧૮ માં જનકચાક્ષવલ્ક્ય સંવાદ આની સાથે વાંચો, જેમાં જનકે પાછળથી યતિધર્મની ઉપાસના કરી હતી. આ સ્વાધ્યાય લેખમાં પણ આ અધ્યાયો બિરો પૃ. ૭૬-૭૭ જુઓ.

આચાર્ય કહ્યા છે, પણ આ વિધાનને ત્રિપિટકોનો ટેકો નથી [શ્રુ. ચ. પૃ. ૧૩). વળી આની સાથે મ.ભા. શાંતિ. અ. ૨૭૦ ગોકપિલીય માં પ્રલોક ૪૧ થી ૪૫ માં જે કથન છે તે અને સમગ્ર રીતે અ. ૨૬૮ થી ૨૭૦ વાંચતાં માલૂમ પડે છે કે વેદ નો ‘સમ્યગ્જ્ઞાન કરાવનાર કોષ્ટ પણ શાસ્ત્ર’ આવો અર્થ પણ વ્યાસ કેટલીક વખત કરે છે. ‘વેદ’ એટલે ‘મન્ત્રો અને બ્રાહ્મણો સહિત આખું વૈદિક સાહિત્ય’ એ અર્થ જાણીતો છે. મ.ભા. ને ‘કાણ્ડવેદ’ અને ‘પાંચમો વેદ’ કહેવામાં આવે છે એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ (આદિ. ૧/૨૬૮, ૬૨/૧૮, ૬૩ ૮૯, સ્વર્ગા. ૫/૬૫ વગેરે). શાંતિ. ૨૧૯ માં જનદેવ નામે જનક સાંખ્યાચાર્ય પંચશિખને પોતાના ગુરુ તરીકે જણાવે છે કે જેમના ઉપદેશ પછી એણે મમત્વબુદ્ધિનો ત્યાગ કર્યો હતો (૨૧૯/૫૦). શાંતિ. અ. ૩૨૦/૨૪ થી ૩૩ કરીને ધર્મધ્વજ જનક પંચશિખને પોતાના ગુરુ તરીકે વર્ણવે છે, અને ઉમેરે છે કે તેથી હું ‘મુક્તસંગ’ થયો છું. આ બધું જોતાં ઉપર કહેલ કસ્યેદમિતિ કસ્ય સ્વમિતિ “કોષ્ટ બૌદ્ધની જેમ રાજા જનક આ ઉક્તિ કહે છે” એમ માનવું વધુ પડતું લાગે છે.

ભીષ્મપર્વ અ. ૨૭/૨૦, ગીતા અ. ૩/૨૦ માં

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।

લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપश्यन्कर्तुमर्हसि ॥

જનકાદિ કર્મથી જ પરમસિદ્ધિને પામ્યા છે. લોકસંગ્રહ માટે પણ તારે (અર્જુને) કર્મ કરવું યોગ્ય છે.

એ પ્રમાણે ‘જનકાદિ’ કહીને ગીતામાં લોકકલ્યાણાર્થે કર્મ કરતા ‘કર્મચોગી’ તરીકે જનકનો ઉલ્લેખ છે, સંન્યાસી તરીકે નથી.

જનકના ન્યાયી સુરાજ્યનું મ.ભા. વન. અ. ૨૦૭/૨૮ થી ૩૦ માં ટૂંકાણુમાં સ્પષ્ટ વર્ણન મિથિલાવાસી ધર્મવ્યાધે કર્યું છે.

વિદેહરાજ જનકનો પૌત્ર (નપ્તા) સુકૃત એક જમાનામાં ધર્મશાસ્ત્ર-માં—કાયદામાં—પ્રમાણરૂપ ગણીતો હશે એમ મ.ભા.ના ઉલ્લેખ ઉપરથી લાગે છે (અનુ. ૪૫/૫ થી ૭). આ જનક કોમો એની ખબર પડતી નથી.

વિદેહરાજ-દુહિતાએ સ્ત્રીધર્મ વિશે ગાયેલી એક ગાથા મ.ભા. ના અનુશાસન પર્વમાં પ્રમાણુ તરીકે ટાંકી છે (અનુ. ૪૬/૧૩.) તે ગાથા રામપત્ની સીતાની છે. વા. રામાયણુ અયો. ૧૧૮/૯ માં સીતા અને અનસૂયાના મિલનમાં થોડા પાઠાન્તરે આ અર્થનો પ્રલોક સીતાજી અનસૂયાને કહે છે. સીતાજીના પિતાનું નામ સીરધ્વજ જનક હતું. (રાજ-શેખરકૃત બાલરામાયણ નાટક, MWD P. 874, 1219 etc.)

શાંતિ. અ. ૧૦૪થી ૧૦૬માં કોસલરાજ ક્ષેમદર્શીને વિદેહરાજે જીતી લીધો હતો એ કથા છે. આર્જવવાન રાજા ક્ષેમદર્શી કપટથી રાજ્ય જીતવા નહોતો ઇચ્છતો. પછી કાલકવૃક્ષીય મુનિના કહેવાથી (કોસલરાજના જેવાજ) ઉદારચિત્ત વિદેહરાજે ક્ષેમદર્શીનું સન્માન કર્યું હતું અને પોતાની દુહિતા એને આપી હતી—પરણાવી હતી.

આ સિવાય મ.ભા. માં વનપર્વ અ. ૨,૨૭૪, અને શાંતિ. અ. ૯૯ વગેરે ઠેકાણે જનક વિશે સામાન્ય હકીકતો તથા એણે ગાયેલી ગાથાઓ છે.

જૈન પ્રાચીન કથાગ્રંથ વસુદેવહિંદી, ગન્ધર્વદત્તાલંબક પૃ. ૧૫૩માં મિથિલાના રાજા જનકનો ઉલ્લેખ, વૈદિક યજ્ઞમાળી તરીકે છે (અનુ. પૃ. ૧૬૮) તે ગ્રંથની પ્રાચીનતાને કારણે નોંધપાત્ર છે. તદુપરાંત આ ગ્રંથ-અંતર્ગત ‘રામાયણુ’માં તથા મુકાબલે અર્વાચીન એવા ખીજા જૈન કથાગ્રંથોમાં જનક વિશે હકીકતો છે એ નોંધવું જોઈએ.

૮. જીવકાંચ

જૈન પરમ્પરા પ્રમાણે ઉદકમાં, પૃથ્વીમાં અને ફલ (વનસ્પતિ)માં—જીવો છે તે તથા અતિશય સૂક્ષ્મ જીવો કે જેમનું અસ્તિત્વ અનુમાનથી જ જાણી શકાય છે વગેરે મ.ભા. ના અત્રે ટાંકેલા ભાગમાં છે. આ ભાગ રાજધર્મ વિશે છે, અને એમાં અહિંસા પાળી શકાતી નથી એવું અર્જુનનું ભાવણુ છે.

મ.ભા. વન. અ. ૨૦૮/૨૪ થી ૩૪ માં હિંસા-અહિંસાનું નિરૂપણ કરતાં ધાન્યખીજ, વૃક્ષો, ઔષધિઓ, ઉદક, તથા ખીજો અનેક ઠેકાણે રહેલા જીવોની હિંસા કેવી રીતે થાય છે એનું ધર્મવ્યાધ કથન કરે છે. અહિંસા એ શ્રેષ્ઠ ધર્મ હોવા છતાં એનું પાલન કેવું દુષ્કર છે અને શાથી પોતે પણ માંસ વેચે છે એનો ખુલાસો ધર્મવ્યાધ આ અધ્યાયમાં કરે છે.

૯. આત્મવિનય

૧૭. માં 'નમિપ્રવ્રજ્યા'માં ઇન્દ્ર નમિને, જે રાજ્યો નમતા ન હોય તેમને વશ કરીને પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવા કહે છે, એના જવાબમાં નમિ બાહ્યયુદ્ધ કરતાં આંતરયુદ્ધ મહત્ત્વનું છે એ બતાવે છે અને 'આ જાત જિતાતાં બધું જીતાઈ ગયું' તેમ કહે છે, એ પ્રસંગના આ શ્લોક છે.

મ.ભા. ના આશ્વ. ૧૨-૧૨ થી ૧૪ માં આવતા શ્લોકો શ્રીકૃષ્ણ ધર્મરાજને કે જેઓ યુદ્ધથી થયેલા બંધુજનોના ક્ષયથી દીનમનસ્ થયેલા હતા, તેમને ખિન્નતાનો ત્યાગ કરીને શોકરહિતપણે રાજ્ય કરવા ઉપદેશ કરતાં કહે છે. ઉ. માં (૯-૩૪ થી ૩૬ જુઓ પૃ. ૪૭) રાજ્યત્યાગ કરવા માટે આ શ્લોકોનો ઉપયોગ અરાઅર છે, કારણ વૈરાગ્ય પામેલો—કામભોગોની ક્ષણિકતા તથા તૃષ્ણાની દુસ્તયજતાનું જ્ઞાન મેળવેલો નમિ એ કહે છે. મ.ભા. માં રાજ્યધુરા સારી રીતે વહન કરવા માટે આ શ્લોકોનો (આશ્વ. ૧૨-૧૨ થી ૧૪ જુઓ પૃ. ૪૬) ઉપયોગ પણ અરાઅર છે, કારણ કે જ્ઞાતિ અને બન્ધુક્ષયથી

૧. 'ધર્મપદ' સહસ્ત્રવગ્ગોની ગાથા ૧૦૩-૪ અને ઉ. ૯/૩૪ નો શ્લોક એક જ છે. 'ધર્મપદ'ની ૧૦૪—૫મી ગાથા ઘણી મળતી છે.

यो सहस्सं सहस्सेन सङ्ग्रामे मानुसं जिने ।

एकं च जैय्यमत्तानं स वै सङ्ग्रामजुत्तमो ॥ ૧૦૩-૪ ॥

જે સંગ્રામમાં હસલાખ મનુષ્યોને જીતે, તેના કરતાં પોતાની જાતને જીતે તે ઉત્તમ યોદ્ધો છે.

દીનમનસ્ થયેલા (નહિ કે કામભોગથી ઉપરામ પામેલા), ધર્મરાજને પોતાની ફરજનું અરાઅર ભાન થાય અને એઓ માનસિક યોગ્યતા મુજબ ધર્મકાર્ય કરતાં વિવેકબુદ્ધિપૂર્વક શમ દ્વાદિ આચરતાં પોતાના ક્ષાત્ર-ધર્મેનું પાલન કરે એવો ઉદ્દેશ ત્યાં છે.

શાંતિ. અ. ૧૬/૨૨થી ૨૪ માં આવતા લગભગ સરખા શ્લોકો ભીમ-દીનમનસ્ ધર્મરાજને કહે છે, પણ ત્યાં ભીમની ભોગલોહુપતા મુખ્ય છે. અહીં ઋષિ વ્યાસ સારી વસ્તુનો જુદો જાતનો ઉપયોગ થઈ શકે છે એ બતાવે છે. (જુઓ 'મૃત્યુ'ના સ્વાધ્યાયમાં મમ તથા ન 'મમ' વિશે પૃ. ૫૬)

ગીતાના આ શ્લોક સરખાવવા માટે યોગ્ય છે:

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥

ગીતા. ૫-૧૯, મ. ભા. મીષ્મ. ૨૯-૧૯

જેમનું મન સમત્વમાં સ્થિર થયું છે તેમણે આ લોકમાં જ (સદેહે) સંસારને જીત્યો છે, કારણ કે બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે, તેથી એઓ બ્રહ્મમાં સ્થિર થયેલા છે.

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवाऽऽत्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥

મીષ્મ. ૩૦ । ૫-૬, ગીતા ૬ । ૫-૬

આત્મા વડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, આત્માની અધોગતિ ન કરવી, કારણ આત્મા જ આત્માનો અંધુ છે, અને આત્મા જ આત્માનો રિપુ છે.

જેણે આત્મા વડે આત્માને જીત્યો છે તેનો જ આત્મા અંધુ છે, (પણ) જે અનાત્મ છે-અભિતેન્દ્રિય છે—તે આત્મા પ્રત્યે શત્રુવત્ વર્તે છે.

૧૦. લેશ્યા

મહાભારતમાં શાંતિ અ. ૨૮૦ ‘વૃત્રગીતા’માં જગતના સર્વે જીવો છ પ્રકારના વર્ણુમાં વહેંચાઈ જાય છે એમ કહ્યું છે. એમાં વર્ણુવેદા છ વર્ણુ કૃષ્ણ, ધૂમ્ર, નીલ, રક્ત, હારિદ્ર (પીત), અને શુક્લ, તથા ઉન્ની છ લેશ્યા કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત (= ધૂમ્ર). તેજ, પદ્મ અને શુક્લ-એમાં ઘણું સામ્ય છે. વળી જીવ કેટલો વખત કઈ લેશ્યામાં રહે એના સમય આગતમાં ફેરફાર કે, પણ વિચારશૈલી એક જ છે. બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં કવચિત્ દેખાતી એવી જૈન પરમ્પરા અનુસારની કાલગણના પણ શાંતિ. ૨૮૦/૩૧-૩૨ માં, મ.ભા.માં. પ્રથમ વાર આપી છે એ ધ્યાનપાત્ર છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧. પૃ. ૮૬) ત્યારબાદ જીવ કેટલા વિસર્ગ સુધી સુધી કયા વર્ણુમાં રહે એ વર્ણુવ્યું છે. ઉંમાં આ રથો પત્યોપમ, સાગરોપમ આદિ કાલગણનાવાચક શબ્દો આવે છે, પણ એ સમજાવવાની લેખકને જરૂર લાગી નથી, કેમકે જૈન સાહિત્ય-માં એ સુપ્રસિદ્ધ છે. પણ જીવ કેટલો સમય કઈ લેશ્યામાં રહે તે ઉપરના કાલગણનાવાચક શબ્દોથી ઉં માં જણાવ્યું છે. વળી મ.ભા. માં ‘વર્ણુ’ શબ્દ જીવના કર્મથી લાગેલા એક જાતના ‘રંગ’ ના અર્થમાં છે, ઉં માં એમ નથી એમાં જીવને કર્મથી લાગેલી પ્રત્યેક ‘લેશ્યા’ના ચોક્કસ જાતના ‘રંગ સ્વાદ, ગંધ અને સ્પર્શ’ છે; જો કે જૈન આગમ સાહિત્ય-માં^૧ અન્યત્ર પણ ‘લેશ્યા’ શબ્દ રંગના અર્થમાં વપરાયેલો છે. મ.ભા. માં આ વર્ણુો વિશે, જીવને કર્મ દ્વારા થતી ઉન્નત ગતિમાં (ઉચ્ચ) સારા વર્ણુો અને અવનત ગતિમાં (નિકૃષ્ટ) ખરાબ વર્ણુોની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ શાંતિ. અ. ૨૮૧/૩ થી ૭ માં કથન છે.

૧. મહોઽ મજ્જમ્મિ ઠિણ નગિન્દે, પન્નાયણ સ્થરિયસુદ્ધલેસે ।

एवं सिरिण उ स भूरिवण्णे मणोरमे जोयइ अच्चिमाली ॥

સૂત્રકૃતાંગ ૧-૬-૧૩

પૃથ્વીના મધ્યમાં રહેલો પર્વતરાજ સૂર્યના જેવા શુદ્ધ વર્ણુ અથવા તેજ સહિત [લેસે] જણાય છે તેમ અનેક વર્ણુવાળો, મનોરમ, પ્રકાશનમાન (આ પર્વત) શ્રીથી ઘોષિત થાય છે

ભારતની અન્ય પ્રાચીન શ્રમણપરમ્પરાઓમાં પણ છ પ્રકારની ‘જાતિ’ વિશે ઉપરનાને મળતી માન્યતાઓ છે. પૂરણકાશ્યપનો અક્રિયાવાદ અને મક્ષ્પલિ ગોસાલનો સંસારશુદ્ધિવાદ એક આજીવક પંથમાં ભેગા થઈ ગયા હતા. એ વિશે અંગુત્તરનિકાયના છઠ્ઠાનિપાત (સુત્ત ૫૭) માં ઉલ્લેખ છે. એમાં આનંદ ભગવાન બુદ્ધને પૂછે છે : “ ભદ્રંત પૂરણ કાશ્યપે કૃણુ, નીલ, લોહિત, હરિદ્ર, શુક્લ અને પરમ શુક્લ એવી છ જાતિઓ કહી છે. ખાટકી પારધી વગેરે લોકોનો કૃણુ જાતિમાં સમાવેશ થાય છે, ભિક્ષુ ત્રિગેરે કર્મવાદી લોકોનો નીલ જાતિમાં, એક વસ્ત્ર રાખનારા નિર્ગ્રંથોનો લોહિત જાતિમાં, સફેદ વસ્ત્ર પહેરનારા અચ્ચેલક શ્રાવકોનો [આજીવક શ્રાવકોનો] હરિદ્ર જાતિમાં, આજીવક સાધુ અને સાધ્વીઓનો શુક્લ જાતિમાં, અને નંદવચ્છ, કિસ સંકિચ્ચ અને મક્ષ્પલિ ગોસાલનો પરમ શુક્લ જાતિમાં સમાવેશ થાય છે” વગેરે. (બુ. ચ. પૃ. ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૧૬, ૧૨૦)

પરિશિષ્ટ ૧

જૈન અને વૈદિક [આત્મજ્ઞ] કાલગણના

....પ્રજાવિસર્ગસ્ય ચ પારિમાણ્યં

વાપીસહસ્રાણિ બહૂનિ દૈત્ય ॥

વાપ્યઃ પુનર્યોજનવિસ્તૃતાસ્તાઃ

ક્રોશં ચ ગંભીરતયાજ્વગાઢાઃ ।

આયામતઃ પશ્ચશતાશ્ચ સર્વાઃ

પ્રત્યેકશો યોજનતઃ પ્રવૃદ્ધાઃ ॥

વાપ્યા જલં ક્ષિપ્યતિ વાલકોદ્ઘા

ત્વહ્ના સકૃચ્ચાપ્યથ ન દ્વિતીયમ્ ।

તાસાં ક્ષયે વિદ્ધિ પરં વિસર્ગં

સંહારમેકં ચ તથા પ્રજાનામ્ ॥

શાંતિ. અ. ૨૮૦-૩૦ થી ૩૨

[સનત્કુમાર વૃત્રાસુરને કહે છે] હે દૈત્ય ! પ્રજાવિસર્ગ [કલ્પ ?] નું પરિમાણ હજારો વાવો જેટલું થાય.

આ વાવો એક યોજન જેટલી પહોળી છે, એક કોશ જેટલી ઊંડી છે, અને પાંચસો યોજન જેટલી લાંબી છે, તથા એક એકથી [દરેક વાવ બીજી વાવથી] એક એક યોજન મોટી છે.

[હવે] એક વાળના છેડાથી તે સર્વ વાવોમાંથી જળનું માત્ર એક એક ટીપું જ-બીજું નહિ દરરોજ બહાર કાઢવામાં આવે અને એમ કરતાં એ વાવોના તમામ જળનો ક્ષય થાય, ત્યારે પ્રજાઓના લયસંહાર-રૂપ વિસર્ગ થાય છે.

ઉપર વર્ણવેલ વિસર્ગની કાલગણના જૈન માન્યતા અનુસારની કાલગણના ‘પદ્યોપમ’ તથા ‘સાગરોપમ’ને ખૂબ મળતી આવે છે, પરંતુ જૈન માન્યતા ઘણી વધુ અતિશયોક્તિવાળી દેખાય છે [ઉ૦ ડ૦. સાંડેસરાનો અનુ. પૃ. ૮૦ ઉ૦ પ્રો. યાકોબીનો અંગ્રેજી અનુ. પૃ. ૪૨, ફૂટનોટ ૨]; જો કે વર્ષોની સંખ્યા આપવાને બદલે આ પ્રકારની ગણતરી આપવાનો ઉદ્દેશ કાલની અનંતતા બતાવવાનો હોવો જોઈએ.

મહાભારતમાં જુદા જુદા વર્ણવાળા જીવો, અને ઉત્તરાધ્યયનમાં લેક્ષ્યાવાળા જીવો કયા વર્ણુ અથવા લેક્ષ્યામાં કેટલો સમય પસાર કરે એ માટે મહાભારતે ‘વિસર્ગ’નું પરિમાણ અને ઉત્તરાધ્યયને ‘પદ્યોપમ’ ધ. નાં પરિમાણ આપેલાં છે. [જુઓ પૃ. ૪૮-૪૯, અને પૃ. ૮૫]

પરિશિષ્ટ ૨

વિચાર રજૂ કરવાની સમાન પદ્ધતિઓ

(૧) ઉપદેશ આપવા-ધાર્મિક, વ્યાવહારિક અને તાત્ત્વિક માટે, તથા વાદવિવાદ માટે, એકથી શરૂ થતા અંકોનો આશ્રય લઇને વિચાર દર્શાવવા-જેમકે એકનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને એકનું પ્રવર્તન કરવું જોઈએ. (અસંયમ અને સંયમ ઉં ૩૧/૨), બે પાપ રાગ અને દ્વેષ, પાપી કર્મ પેદા કરે છે. (ઉં ૩૧/૩), એ પ્રમાણે આગળ (ઉં ૩૧/૪ થી ૩૧/૨૦ સુધી). મ.ભા. માં આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરાયેલો છે. વનપર્વ ૧૩૪/૩ થી ૨૨ માં અષ્ટાવક્ર-અન્દી-વિવાદમાં અષ્ટાવક્ર અન્દીનો પરાજય કરે છે ત્યાં અને ઉદ્યોગપર્વમાં વિદુર ધૃતરાષ્ટ્રને શિખામણ આપે છે ત્યાં ઉદ્યોગ. ૩૩/૪૩ થી ૧૦૨ માં

(૨) ચર્ચા-પ્રશ્નોત્તરી દ્વારા વિષયનિરૂપણ

મ.ભા. માં વનપર્વ અ. ૩૧૩ માં ભારતીય સુનીતિધર્મનું શુભ તત્ત્વ યક્ષપ્રશ્નોત્તર-યુધિષ્ઠિર અને યક્ષ વચ્ચેના સંવાદમાં વર્ણવ્યું છે.^૧ ઉં નું અધ્યયન ૨૩ મું કુમાર શ્રમણ કેશો અને ગૌતમ સ્વામી, અનુક્રમે પાર્શ્વનાથની પરમ્પરાના સાધુ અને મહાવીરસ્વામીના શિષ્ય વચ્ચેના સંવાદ દ્વારા પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરસ્વામીના ધર્મોના નિયમો તથા વ્રતો વિશે વિશદ ચર્ચા કરે છે, ખુલાસા થાય છે, અને છેવટે મહાવીર-સ્વામીનો ધર્મ યુગાનુરૂપ હોઇને એનો કેશી સ્વીકાર કરે છે. વનપર્વમાં અને શાન્તિપર્વમાં આવી ઝાંઝી ટૂંકી પ્રશ્નોત્તરીઓ આવે છે. યક્ષ-પ્રશ્નોત્તરના જેવી, પણ એના મુકાબલે આ પ્રશ્નોત્તરીઓ નાની ગણાય.

૧ આ અધ્યાયના ૧૩૩ શ્લોકો પૈકી ૫૬ શ્લોક મ.ભા.ની સમીક્ષિત વાચનામાં પ્રક્ષિપ્ત ગણેલા છે. પણ એથી ઉપર્યુક્ત વિધાનને બાધ આવતો નથી.

સૂચિ

[જમણી બાજુ પૃષ્ઠના આંક આપવામાં આવ્યા છે.]

અચિત	૨૧	આરંભો	૨૨
અચેતક શ્રાવકો	૮૫	આલાર કાલામ	૭૬
અણુગાર	૨૩, ૩૩, ૭૦	‘આય’વેદ’	૬૩
અદત	૧૧, ૧૩, ૨૧	આશ્રમધર્મ	૫૦, ૫૧, ૬૫, ૭૮
અનસૂયા	૮૧	આસુરિ	૭૭
‘અનાસક્તિ યોગ’	૪૦	ઘડવાકુ	૭૫
અપકાય	૪૫	દન્દ્ર	૭૨, ૮૨
અપજીવ	૪૫	ધન્દ્રગુપ્ત	૭૬
‘અપમાદ વગ્ગો’	૫૨	ધન્દ્રિયગ્રામ	૩૧
અપ્રમાદ	૫૨, ૫૪, ૭૦, ૭૧	‘ધર્માપનિપદ’	૭૬
અમૃત	૫૧, ૫૬, ૭૦	ઉદાવસુ	૭૭
‘અયોધ્યા કાંડ’	૭૭, ૮૧	ઉદ્રક રામપુત્ર	૭૬
અર્જુન	૮૦, ૮૧	ઉપનિષદ	૫૧, ૭૧, ૭૭, ૭૮
અલંકાર	૭૮	ઉપસર્ગો	૨૬
અશ્વમૃદુ, આહ્વાણ	૭૫	‘ઉમામહેશ્વરસંવાદ’	૨૬
અશ્વઘોષ	૭૬	ઉચ્ચોગ	૫૪
અષ્ટાવક	૮૮	ઓષ	૫૪
‘અષ્ટાવકીય’	૭૬	કપિલા, આહ્વાણી	૭૭
‘અસંસ્કૃત’	૬૬	ક્રિરાલ, જનક	૭૫, ૭૬
‘અંગુત્તરનિકાય’	૮૫	કર્મ ૬, ૨૩, ૨૫, ૩૭, ૫૦ ૬૩, ૬૮, ૭૬	
‘આચારાંગ સૂત્ર’	૫૪, ૫૫	કદપ	૮૬
આજીવક પંથ	૮૫	‘કદપસૂત્ર’	૭૧
‘આતુરપ્રત્યાખ્યાન’	૫૪	કળાર, જનક	૭૫, ૭૬
આનંદ, બુદ્ધના શિષ્ય	૮૫	કાપોત લેશ્યા	૪૬, ૮૪

કાયોત્સર્ગ	૩૫	‘ હસ્તનિપાત ’	૮૫
કાલકવૃક્ષોય, મુનિ	૮૧	જનક ૭૨, ૭૩, ૭૫, ૭૬, ૭૮,	
કાલગણના :	૪૮	૭૯, ૮૦, ૮૧, ધન્વન્તરો	
‘ કાળવેદ ’	૬૪, ૮૦	પુત્ર, ૭૯, કરાલ ૭૫, ૭૬,	
કિસ સંકિચ્ચ	૮૫	કળાર ૭૫, ૭૬, જનદેવ ૭૭,	
કૃષ્ણ જાતિ	૮૫	૮૦, દેવરાત ૭૭, દેવરાતિ	
કૃષ્ણ ભગવાન	૬૦, ૮૨	૭૭, ધર્મધ્વજ ૭૮, નમિ ૭૨,	
કૃષ્ણ લેસ્યા	૪૯, ૮૪	૭૪, નિમિ ૭૫, મખાદેવ ૭૫,	
કૃષ્ણ વર્ણ	૪૮, ૮૪	મહાજનક ૭૩, સીરધ્વજ ૮૧	
કેશિ કુમારશ્રમણ	૫૫, ૮૮	જનદેવ, જનક ૭૭, ૮૦	
કૌશલ્યા, રાણી	૭૨	‘ જય ’	૨
ક્ષેમદર્શી	૮૧	જયગ્રોધ	૨૭, ૬૧
ગણરાજ્ય	૭૯	‘ જાતક ’ ૭૩, ૭૬, ‘ નિમિ જાતક ’	
‘ ગન્ધર્વદત્તાલંબક ’	૮૧	૭૫, ૭૭, ‘ મહાજનક ’	
ગાંધીજી	૪૦	જાતક ’ ૭૩	
‘ ગીતા, ’ ‘ ભગવદ્ગીતા ’ ૬૩, ૬૪, ૬૮,		‘ જાતક અટ્ટકથા ’	૭૨, ૭૩
૬૯, ૮૦, ૮૩, ‘ અભિજ્ઞા		જાતિ	૮૫
ગીતા ’ ૩૪, ‘ વૃત્રગીતા ’		જૈન	૬૫, ૬૬, ૮૭
૮૩, ‘ હારિત ગીતા ’ ૬૪		જૈન શાસ્ત્ર	૭૨
શુપ્ત	૩૦	જ્ઞાન	૬૩, ૭૮, ૭૯
શુપ્તિ	૩૦	ટીકાકારો	૨૯
ગોચરી	૩૩	તાપસ	૨૫
ગોકપિલીય	૮૦	‘ તણ્ડાવગ્ગો ’	૫૭
ગૌતમસ્વામી	૫૫, ૭૦, ૮૮	તિર્થંચ	૨૧
ગ્રામકંટક ભાષા	૩૧	તીર્થંકર	૭૬
ચિત્ર	૫૦	તૃણા ૧૦, ૧૩, ૧૪, ૫૬, ૫૭, ૭૨	
ચિત્રશાલા પ્રેસ	૩૪	તૃણાક્ષય	૫૮

તૃણાત્યાગ	૭૪	‘ નિમિત્તતક ’	૭૫, ૭૭
તેજ લેશ્યા	૪૯, ૮૪	નિર્વાણ	૫૫
ત્રસ	૨૧	નિર્ગથો	૮૫
‘ ત્રિપિટક ’	૬૧, ૮૦	નીલકંઠ, પં.	૨, ૩૦, ૫૯, ૬૭
ત્રૈવિદ્ય	૬૧	નીલ જાતિ	૮૫
દુર્ગાધન	૬૧	નીલ લેશ્યા	૪૯, ૮૪
દૈવરાત	૭૭	નીલ વર્ણ	૪૮, ૮૪
દૈવરાતિ, જનક	૭૭	નેમિકુમાર	૭૫
‘ દ્રુમપત્રક ’	૭૦	ન્યાય	૭૮
દ્રોણ	૪૬	પદ્મ લેશ્યા	૪૯, ૮૪
ધનશ્રી	૬૩	પરમશ્રુષિ	૬૩
‘ ધમ્મપદ ’ ૩, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૭,		પરમર્ષિ	૬૪
૫૮, ૫૯, ૬૨, ૭૧, ૭૨, ૮૨		પરમશુકલ જાતિ	૮૫
ધર્મધર્મ, જનક	૭૮, ૮૦	પરાશર	૭૬
ધર્મરાજ (જીઓ યુધિષ્ઠિર) ૨૪,		પરિગ્રહ	૧૧, ૧૩
૪૬, ૬૯, ૭૨, ૭૪, ૮૨, ૮૩		પરિવ્રાજક, સંપ્રદાયો	૬૫
ધર્મચાલ	૮૦, ૮૨	પરીવહ	૨૯
ધૃતરાષ્ટ્ર	૫૧, ૫૨, ૮૮	પત્યોપમ	૮૪, ૮૭
ધૂમ્રવર્ણ	૪૮, ૮૪	પંચશિખ, સાંખ્યાચાર્ય	૭૭, ૭૮, ૮૦
નમિ	૭૨, ૭૪, ૭૫, ૮૨	‘ પાતંજલ યોગસૂત્ર ’	૭૦
‘ નમિપ્રવ્રજ્યા ’	૭૫, ૭૮	પાર્શ્વનાથ	૮૮
નકુલ	૭૪	‘ પાંચમો વેદ ’	૬૪, ૮૦
નારદ	૭૩	પુણ્યવિજયજી, મુનિ	૫૪
નંદવચ્છ	૮૫	‘ પુષ્કવગ્ગો ’	૫૩
નંદિવર્ધન	૭૭	પૃથ્વી	૪૫
નિદ્રા	૬૯	પૂરણ કાશ્યપ	૮૫
નિમિ	૭૫, ૭૭	પ્રકૃતિ	૨૪

પ્રતિબુદ્ધ	૭૬	૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૬, ૬૭,
પ્રતિભા	૬૯, ૭૦	૬૯, ૭૫, ૭૯
અમાદ	૫૨, ૫૩, ૭૦, ૭૧	આત્મણ (અંથો) ૮૦, ૮૪
ફોસબોલ	૭૨, ૭૩, ૭૫	‘આત્મણ ગીતા’ ૩૪
બન્દી	૮૮	‘આત્મણવગો’ ૩, ૫૯, ૬૨
‘બાલકાંડ’	૭૭	‘ભગવદ્ગીતા’ ૬૩, ૬૪, ૬૮, ૬૯,
બાલરામાયણ	૮૧	૮૦, ૮૩
‘બાલવગો’	૫૮	ભરત ચક્રવર્તી ૬૩
‘અસરતૈન્થોપાખ્યાન’	૫૭	ભારુંડ પક્ષી ૪૧, ૭૨
બુધ્ધમાન	૭૬	ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ૬૭
બુદ્ધ	૨૭, ૫૦, ૭૬	ભિક્ષુ ૫૯, ૮૫
બુદ્ધ, શાક્યમુનિ	૬૧, ૭૯, ૮૫	ભીમ ૪૬, ૮૩
‘બુદ્ધચરિત’ (અશ્વધોપનુ)	૭૯	ભીષ્મ ૪૬, ૬૯, ૭૭
‘મહાદારણ્યક ઉપનિષદ’	૭૭	મહાબલિ ગોસાલ ૮૫
બુદ્ધધર્મ	૭૭	મખ ૬૭
મોઘસત્ત્વ	૭૪	મખાદેવ, જનક ૭૫
મોઘ્ય, ઋષિ	૭૪	મનુ, સ્વાયંભુવ ૨૪, ૬૧
બૌદ્ધ ૭૩, ૭૪, ૭૬, ૭૯, ૮૦		મન્યુ ૨
બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન	૭૮	મહાજનક, જનક ૭૩
બૌદ્ધ શાસ્ત્ર	૫૪, ૭૨	મહાદેવ ૭૭
અન્ન	૮૩	‘મહાવગ્ગ’ ૬૧
અભ્યન્ત	૫૦	મહાવીર સ્વામી ૩, ૭૧, ૮૮
અભ્યપદ	૫૧	‘મહાવંસ’ ૭૨
અભ્યા	૬૦	‘મહાભારત’ ૭૨
આત્મણ ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨,		‘મહાભારત’ની સમીક્ષિત વાચના
૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭,		૬૭, ૮૮
૩૪, ૩૫, ૫૮, ૫૯, ૬૦,		મહેશ્વર ૨૬

માહણ	૬૩	રકતવર્ણુ	૪૮, ૮૪
માંડવ્ય, ઋષિ	૭૨	રાજધર્મ	૮૧
મિગાજિન, ઋષિ	૭૩	રાજશેખર	૮૧
મિથિ	૭૭	‘રામાયણ’ વાલ્મીકિનું	૭૨,
મિથિલા ૪૧, ૪૨, ૭૩, ૭૪, ૭૮,		૭૫, ૭૭, ૮૧	
૮૦, ૮૧		‘રામાયણ’ (જૈન)	૮૧
મુનિ ૨૨, ૨૫, ૨૬, ૨૮, ૩૦,		લેશ્યા	૪૯, ૭૬, ૮૪
૪૦, ૫૦, ૫૫, ૬૦, ૬૪, ૬૫,		લોહિત જાતિ	૮૫
૬૬		વનરપતિ	૪૫
મુનિધર્મ	૫૯, ૬૫	વરુણ	૭૭
મૃત્યુ ૪, ૫, ૮, ૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨,		વર્ણુ	૪૮, ૭૬, ૮૪
૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૭૦		વસતિ	૨૯
મેધાત્રી	૫૦, ૫૭	વસિષ્ઠ	૭૫, ૭૬
મેનિયર ત્રિલિપ્તસ	૭૪	‘વસુદેવહિંડી’	૬૩, ૮૧
મૈત્રેય	૭૪	‘વાજસનેયી સંહિતા’	૭૯
યમ	૫૩	ત્રિકૃતિ	૨૪
યક્ષ	૮૮	વિજયદ્રોષ	૨૭, ૬૧
‘યક્ષપ્રશોત્તર’	૮૮	વિજ્ઞાન	૬૩, ૭૮, ૭૯
યજ્ઞ	૩૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮	ત્રિદુર	૫૧, ૫૮
‘યજ્ઞત્રિભાગ યોગ’	૬૮	ત્રિધત્સા	૫૯
યાકોગ્રી, પ્રો.	૨૧, ૮૭	ત્રિધનિષેધ	૭૯
યાજ્ઞવલ્ક્ય	૭૬, ૭૭, ૭૯	વિન્દનિર્દેશ, ડો.	૭૯
યુધિષ્ઠિર (જુઓ ધર્મરાજ) ૨૪, ૮૮		વિસર્ગ	૮૬, ૮૭
યૂપ	૨૩	ત્રિણ્ય	૩
યોગ	૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯	‘વૃત્રગીતા’	૮૩
યોગયજ્ઞ	૬૬	વૃત્રાસુર	૮૬
યોગાચાર	૭૦	વેદ	૬૨, ૭૦, ૭૯, ૮૦

વૈદસંપન્ન	૬૧	‘સહસ્ત્રવગ્ગો’	૮૨
વ્યાસ ૫૧, ૫૬, ૬૨, ૬૪, ૭૦,		સંભૂત	૫૦
૭૯, ૮૩		‘સંયુક્ત નિકાય’	૭૨
‘શનપથ બ્રહ્મણ’	૭૭	સંસારશુદ્ધિવાદ	૮૫
શતસાહસ્રો સંહિતા	૬૩	સાગરોપમ	૮૪, ૮૭
શમ્યા	૨૯, ૩૨	સાતા	૩૩
શાન્તિતીર્થ	૩૬	સાંખ્ય ૬૨, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯	
‘શાંકરભાષ્ય’	૩	‘સાંખ્યયોગ’	૬૪
શિવધનુષ	૭૭	‘સાંખ્ય શાસ્ત્ર,’ કાપિલ	૭૮
શીવલી, રાણી	૭૩, ૭૪	સાંડેસરા, ડો.	૩૫, ૮૭
શુકદેવ	૫૨, ૫૬, ૭૦, ૭૯	સીતા	૭૭, ૮૧
શુકલ ભતિ	૮૫	સીરધ્વજ, જનક	૮૧
‘શુકલ યજુર્વેદ’	૭૯	સુકેતુ	૭૭
શુકલ લેશ્યા	૪૯, ૮૪	સુગુપ્ત	૩૦
શુકલ વર્ણ	૪૮, ૮૪	સુલભા	૭૮
શ્રમણ ૩, ૧૭, ૨૫, ૩૧, ૫૮,		સુક્રતુ	૮૦
૫૯, ૭૨		‘સૂતકૃતંગ’	૮૪
શ્રમણપન્થ	૬૨	‘સોમશ્રી લાંબક’	૬૩
શ્રમણ પરમ્પરા	૮૫	સ્થાવર	૨૧
શ્રીકૃષ્ણ	૬૦, ૮૨	સ્થાવર (જીવ)	૪૫
શ્રોત્રિય	૬૧	સ્નાતક	૨૭, ૬૧
સચિત	૨૧	સ્મૃતિ	૨૪
સનતકુમાર	૮૬	સુચાઓ	૩૫
સનતસુજન	૫૨	સુવ	૩૬
સનાતન ધર્મ	૬૩	સ્વયંસંબુદ્ધ	૭૪
સમણ	૩	સ્વાયંભુવ મનુ	૨૪, ૬૧
સમિધ	૩૪	હરજોવિન્દાસ, પંડિત	૫૪

૯૫

હરિદેશ બલ, મુનિ	૧૭, ૧૬	હિમાલય	૭૩
હરિદ્ર જાતિ	૮૫	હીરાલાલ હંસરાજ	૧૬
હવિ	૩૪		
'હારિત ગીતા'	૬૪	હોતા	૨૪
હારિદ્ર વધુ'	૪૮, ૮૪	હોપકિન્સ, પ્રો.	૫૭

